

БОФФОНІ: ГРОШОВІ ДОКУМЕНТИ ОУН І УПА

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

**БОФОНИ: ГРОШОВІ ДОКУМЕНТИ
ОУН І УПА**

Київ
УБС НБУ
2008

УДК 336.747 (477)
ББК 63.3 (4Укр.)
Б72

Бофони: грошові документи ОУН і УПА / Авт.-упоряд. О. О. Кли-
менко; За ред. В. М. Даниленка. – К.: Університет банківської
справи Національного банку України, 2008. – 192 с., іл.
ISBN 978-966-484-041-2

Розкрито історію створення та фінансово-господарську роль грошових документів ОУН і УПА – бофонів. Кольоровим друком найбільш повно подано всі відомі боністам в Україні та за кордоном грошові документи та боргові зобов'язання борців за незалежність України. Основу колекції становлять бофони, що мали служити прототипом майбутніх українських грошей. Конфісковані радянськими органами державної безпеки, вони описані й узяті на спеціальний облік у Галузевому державному архіві СБ України.

Для науковців, політиків, широких кіл громадськості, всіх, хто цікавиться історією національно-визвольної боротьби українського народу у XX ст.

УДК 336.747 (477)
ББК 63.3 (4Укр.)

Редакційна колегія: Сергій Богунов, Володимир В'ятрович,
Василь Даниленко (*відповідальний редактор*),
Олександр Ішук, Ярослав Калакура, Сергій Кокін,
Надія Миронець, Володимир Сергійчук

Рецензенти: Ярослав Дашкевич, Олександр Лисенко

*Видання здійснено за ініціативи Служби безпеки України та
за підтримки Національного банку України*

© Клименко О.О., 2008
© Служба безпеки України

ISBN 978-966-484-041-2

SECURITY SERVICE OF UKRAINE

**BOFONY:
MONETARY INSTRUMENTS
OF THE OUN AND UPA**

Kyiv
UBS NBU
2008

Bofony: monetary documents of OUN and UPA. Author-compiler O.O. Klymenko. Edited by V.M. Danylenko. – K.: Banking University of The National bank of Ukraine, 2008. – 192 p., il.

ISBN 978-966-484-041-2

Considered is the history of creation and financial and economic role of the OUN and UPA monetary instruments – bofony. Given are color illustrations of monetary and debt instruments of freedom fighters which are well known to collectors of bonds and notes in Ukraine and abroad. Bofony which should be a prototype of future Ukrainian currency are the basis of the collection. Bofony were confiscated by national security agencies, described and registered by the Special National Archives of the Security Service of Ukraine.

The book is intended for scientists, politicians, public circles, and those who are interested in the history of the national liberation movement of Ukrainian people in the 20th century.

Editorial board: Serhiy Bohunov, Volodymyr Viatrovyh,
Vasyl Danylenko (*executive editor*),
Oleksandr Ishchuk, Jaroslav Kalakura, Serhiy Kokin,
Nadia Myronec, Volodymyr Serhijchuk

Reviewers: Yaroslav Dashkevych, Oleksandr Lysenko

*This edition is implemented by the initiative of the Security Service of Ukraine and
by the support of the National Bank of Ukraine*

© Klymenko O.O., 2008
© Security Service of Ukraine

ISBN 978-966-484-041-2

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ 1. Грошові документи ОУН 1929–1941 рр.....	12
Розділ 2. Грошові документи ОУН на окупованих нацистами територіях	17
Розділ 3. Бофони ОУН і УПА в боротьбі з радянським тоталітарним режимом	27
Розділ 4. Підпільні друкарні, емісія та поширення бофонів.....	38
Розділ 5. Грошові документи українських політичних організацій в еміграції	74
Розділ 6. Методика дослідження грошових документів ОУН і УПА	79
Післямова	96
Грошові документи ОУН, УПА та політичних організацій української діаспори (ілюстрації).....	99
Перелік умовних скорочень	189

Вступ

Історія Української Повстанської Армії набирає дедалі більшої ваги в українському суспільстві як державотворча проблема. Вона викликає зацікавлення не тільки серед професійних істориків, але й у всіх небайдужих до українського минулого. Завдяки старанням науковців та громадськості в Україні і за кордоном відкриваються нові героїчні сторінки національно-визвольної боротьби Українського народу в ХХ столітті. Однією з них є наявність та функціонування власних грошових документів ОУН і УПА – бофонів.

Бофони (скорочення від словосполучення «бойовий фонд») – це однобічні (рідше двобічні) грошові документи (квитанції) з національною символікою та символікою ОУН і УПА й відповідними написами (або тільки із символікою, без написів), із фіксованими номіналами (чи без номіналів). Уповноважені особи від імені ОУН чи УПА видавали їх населенню за добровільно внесені, стягнуті як контингент, реквізовані кошти, у вигляді готівки, іноді продуктів харчування, одягу тощо. Крім суто фінансової ролі бофони також виконували агітаційну функцію, тому їх використовували в повстанській пропагандистській роботі.

У різні періоди діяльності ОУН фонд зі стратегічних і тактичних міркувань мав назви «бойовий», «визвольний», «революційний», «національний», «військовий» і навіть «оперативний». Незважаючи на цю різноманітність, найбільшу популярність завоював термін «бойовий фонд», мабуть, тому, що вживали його частіше. З часом виникло скорочення, голосний звук «о» помінявся на «і» або ж на «е», «и», залежно від краю. В результаті в Галичині та на Буковині грошові документи ОУН стали називати «бефонами» і «бифонами», а на Волині (Рівненська, Волинська, Житомирська області) та білоруському Поліссі – «біфонами». До того ж зазначені мовні різновиди швидко перекочували в повстанські документи та літературу підпільних авторів, а відтак у видання української діаспори.

Для того, щоб уніфікувати термінологію та позбутись варіантів, що можуть призвести до спотворення змісту, у цій книзі використовується термін «бофон», що вже здобув визнання науковців та включений до енциклопедичних видань¹.

¹ Онишко Л.В. Бофони // Енциклопедія сучасної України. – Т. 3. – К., 2004. – С. 397; О. Клименко. Бофони // Тернопільський енциклопедичний словник. – Т. 1. – Тернопіль, 2004. – С. 179–180.

Паперові грошові документи ОУН і УПА відігравали важливу роль у системі соціально-економічних відносин. Це єдині документи, що найповніше віддзеркалюють матеріальну основу діяльності, політичне, соціально-економічне й мистецьке життя підпілля.

За період 1939–1954 рр. випущено у світ близько 500 різновидів бофонів, які використовувались щонайменше у 12-ти областях України та Білорусі, а також частково на території Австрії, Німеччини, Словаччини, Польщі та Чехії.

В зарубіжній історіографії, тим більше в радянській, не було наукових праць, присвячених бофонам. Їх лише інколи згадували автори, котрі писали про повстанський рух. З відродженням незалежності України ця тема разом з іншими, пов'язаними з українським визвольним рухом, стала об'єктом історичних досліджень. Так, 1991 р. у Тернополі виходить праця Р. Тхоржевського¹, де здійснено першу спробу узагальнити відомі на той час історіографічні надбання із цієї проблеми й одночасно проаналізувати нові археографічні пам'ятки. По суті він – перший із вітчизняних учених, котрий визнав за грошовими документами ОУН право бути об'єктом боністики.

Тема грошових документів ОУН і УПА висвітлювалася у ґрунтовній ілюстрованій праці М. Дмитрієнко, В. Ющенка, В. Литвина та Л. Яковлевої². Досягненням дослідників є те, що вони об'єктивно змалювали доволі складні й трагічні картини боротьби українського руху Опору, які спонукали до появи цих самотутніх продуктів підпілля.

У 1995 р. О.Клименко та Б.Хаварівський видали брошуру «Біфони», яка схвально була сприйнята фахівцями. Узагальнюючим результатом досліджень стала монографія О.Клименка³.

Останнім часом роль грошових документів ОУН і УПА – бофонів в українському національно-визвольному русі ХХ ст. активно вивчається в курсі економічних та історичних дисциплін вищих навчальних закладів України, що спричинило появу нових узагальнюючих праць⁴. Це створює підґрунтя правдивому і всебічному висвітленню фінансово-господарської діяльності українських збройних формувань в проце-

¹ Тхоржевський Р.Й. Паперові гроші України. В-тво газети «Вільне життя». – Тернопіль, 1991.

² Гроші в Україні. Факти і документи / М.Дмитрієнко, В.Ющенко, В.Литвин, Л.Яковлева. – Київ, 1998.

³ Клименко О.О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років. – Тернопіль, 1999.

⁴ Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К.: Знання, 2007.

сі визвольної боротьби, посиленню уваги до бофонів як одного з базових об'єктів дослідження історії ОУН і УПА.

Найбільший джерелознавчий потенціал для дослідження бофонів мають Галузевий державний архів Служби безпеки України та архіви тимчасового зберігання управлінь СБУ Західного регіону України, яким передано архівні фонди колишнього КДБ УРСР. Змістовнішими з погляду наявності конкретно-історичної інформації є оперативні донесення, зведення, довідки про дії ОУН і УПА, проведені енкаведистами операції проти підпілля, зокрема про викриття підпільних друкарень, господарських схронів, скарбниць.

Так, у архівній кримінальній справі на господарчого ОУН М. Глібка дається розгорнута характеристика фінансової діяльності одного з районних проводів, а також реагування населення на бофони. Архівні кримінальні справи на митців, працівників технічних ланок та друкарень ОУН С. Лапія і А. Зінчука, М. Шмулика, Д. Черевка, І. Ковалишина, М. Гука, Р. Чеха, П. Обаля й інших розкривають участь цих підпільних структур, окремих митців у проектуванні та виготовленні бофонів, допомагають установити дати випусків, тираж та інші важливі для дослідника обставини. У кримінальних справах як речові докази нерідко зустрічаються оригінали або ж переклади директивних документів підпілля, фінансові інструкції та звіти, а також зразки бофонів.

В оперативних і слідчих документах МВС і МДБ фігурують визначення бофонів «облігація», «грошове зобов'язання», «квитанція, призначена для обміну на гроші» та «жетон».

Інша група документів з архівів радянських спецслужб – трофейні фонди, тобто документи, створені ОУН і УПА для різних форм організаційної діяльності. Збір, первинне вивчення та систематизація документів ОУН і УПА для використання в оперативних заходах почалося з перших днів боротьби енкаведистів з українським рухом Опору. У 1965–1967 рр. за розпорядженням тодішнього керівництва КДБ при Раді Міністрів УРСР ці документи увійшли до архівних фондів.

До 1995 р. бофони та інші графічні роботи підпілля зберігалися в додатках до так званих літерних справ № 376 та 398. Після впорядкування цього масиву співробітниками ГДА СБУ грошові документи підпілля у кількості 94 одиниці сконцентрували в окремому клясері. Ще 8 дублікатів виявлено в альбомі з графічними роботами Ніла Хасевича¹ та один примірник в альбомі з оунівським листівками та плакатами, вида-

¹ Ймовірно, цей альбом був вилучений органами МДБ у Марії Савчин – дружини крайового провідника ОУН на ПЗУЗ В.Галаси під час їх арешту.

ними нелегальною друкарнею ім. Т. Шевченка. Таким чином, нині Галузевий державний архів СБ України володіє найповнішою колекцією автентичних грошових документів ОУН і УПА, датованих 1942–1950 рр.

Порівняно невеликі за обсягом масиви документів ОУН і УПА зібрано також у деяких обласних державних архівах України. Так, у Державному архіві Рівненської області та Державному архіві Волинської області зберігаються документи господарчого відділу УПА «Північ». У Державному архіві Тернопільської області є унікальний комплекс документів («Озернянський архів»), виявлений у травні 2004 р. Це звіти референтур пропаганди теренів «Чорногора», «Пряшів», «Канів» і «Тарнов» про випуск друкованої продукції, в тому числі й бофонів, а також їхні зразки.

Матеріали архівних фондів суттєво доповнюються за рахунок ще однієї важливої групи джерел – періодичних видань. Періодичні видання української діаспори «Сурма», «Америка», «Нова Зоря», «Шлях Перемоги», «Український Самостійник», «Націоналіст», «Розбудова Нації», «Гомін України» та підпільні оунівські часописи «Повстанець», «Ідея і чин» нерідко публікували зображення бофонів та відомості про них. Інформація з періодичних видань, яка торкається окремих моментів фінансово-господарської діяльності ОУН і УПА, має фрагментарний характер. Проте матеріали періодики містять чимало подробиць, котрі не зафіксовані в архівних джерелах чи історичних виданнях. Вони дають змогу краще зрозуміти історичну атмосферу, яка входить до поняття «соціально-економічні та політичні обставини емісії бофонів».

Важливими джерелами для вивчення проблеми є каталоги та альбоми, в яких містяться грошові документи ОУН і УПА. Ці специфічні видання нерідко подають тільки статистичний матеріал та намагаються його класифікувати, використовуючи власні принципи класифікації. Це пов'язано з тим, що основне призначення каталогів – слугувати широким колам колекціонерів-боністів.

На Заході наприкінці 60-х років минулого століття у відомому каталозі грошових знаків Г. Стена¹, а через кілька років у каталогах Г. Сольнера² та А. Піка³ подано опис і стислий коментар про «грошовий знак УПА 5 карбованців», що, очевидно, було запозиченням у

¹ Sten G. Banknotes of the World (1368 - 1955). - USA, 1967.

² Söllner G. Catalogo della Carta-monedra d'occupazione e di liberazione dei partigiani e dei campi di Prigionia (Seconda Guerra Mondiale). – Cesare Bobba. – Editore Asti, 1974.

³ Pick A. Standard Catalog of World paper Money. – Krause publications, 1977.

М. Кардакова¹. Каталог цього ентузіаста боністики, який у 1920-х роках був офіційним представником радянської Філателістичної Асоціації в Берліні, а далі з політичних причин залишився проживати на Заході, дотепер залишається на пострадянському просторі найбільш ґрунтовним виданням.

Одним із визначніших дослідницьких досягнень закордонних українців стала публікація Д. Семенюка², що доповнювала й уточнювала подану в каталогах інформацію представників української діаспори, котрі захоплюються філателією та боністикою. Р. Дубиняк та П. Цибаняк (Великобританія) впорядкували «тимчасові збірки матеріалів», виконані у вигляді книг-альбомів «Польова пошта УПА» та «Жетони на фонди визвольної боротьби». Як консультанти до видань долучилися також М. Лебедь, С. Голяш, Д. Семенюк та інші.

У цій книзі використано, крім бофонів із архівно-слідчих справ ГДА СБ України, окремі грошові документи ОУН і УПА та зразки оунівських печаток із Музею Визвольної Боротьби ім. С. Бандери (Лондон), Музею Українського Культурного Центру (м. Воррен, штат Мічиган, США), Архіву Закордонного Представництва УГВР (м. Мюнхен, ФРН), відділу історії Визвольних Змагань України Львівського історичного музею, Центру досліджень визвольного руху (Львів), а також з приватних колекцій Ю. Якубенка (Україна), І. Дитюка та Д. Семенюка (США). Встановлення автентичності бофонів вимагає від дослідників та колекціонерів прискіпливої експертизи шляхом застосування різноманітних методів дослідження грошових документів. Змістовні матеріали листування з учасниками ОУН і УПА з питань емісії та економічних функцій бофонів зберігаються у фондах музею науково-дослідницького Центру історії грошей Тернопільського національного економічного університету.

У виявленні грошових документів ОУН і УПА брали участь Олег Грачов, Світлана Засморжук, Станіслав Крутов, Ігор Круцько, Володимир Матвеев, Олег Пікузо, Георгій Смирнов, Владислав Сут. Науково-допоміжну роботу виконали Юлія Лисенко та Сергій Рябчич.

¹ Кардаков Н. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769–1950 гг. – Берлин, 1953.

² Semeniuk J. The Ukrainian Partisan Notes of World War II // Banknote. – Vol. VI. – Oktober, 1978. – P. 3–6.

Розділ 1. Грошові документи ОУН 1929–1941 рр.

Грошові документи ОУН сягають корінням у практику фінансового забезпечення громадських організацій суспільно-політичної, просвітницько-педагогічної, релігійної та іншої спрямованості, які діяли в Галичині на початку ХХ століття. Зростання національної самосвідомості, згуртованості західноукраїнського населення проявилось також і в створенні добровільних громадських фондів, що сприяли формуванню Галичини як твердині національного руху. За внесені пожертвування кожен громадянин-добродійник одержував від фонду спеціальні розписки-квитанції, що були різні за формою: віньєтки, листівки, зубковані та незубковані марки тощо.

У липні 1914 р. з ініціативи голови Української Бойової Управи (УБУ), керівника сокільського руху, професора Івана Боберського у Відні було віддруковано польові листівки накладом 1 млн. примірників, пропагандистські наліпки та марки на скарб легіону Українських Січових Стрільців. Ці видання були широко розповсюджені стрілецтвом, яке користувалося польовою поштою. Окрім матеріальної сторони, вони стали засобом популяризації політичних ідей і завдань українського військового підрозділу.

Після поразки визвольних змагань уряд ЗУНР, перебуваючи у Відні, дипломатичними засобами продовжував боротьбу за звільнення українських земель, окупованих поляками. 23 червня 1921 р. він випустив 6% облігацій «Позичка Національної Оборони» (інша назва «Довжні записи») номіналами 5, 10, 25, 50 і 100 американських доларів {273}¹. Розпродажем «Галицьких бондів» займався фінансово-торговий відділ дипломатичного представництва ЗУНР у США. Пізніше дипломатичне представництво ЗУНР на прохання жертводавців перекваліфікувало цю позику як пожертву у «Фонд негайної допомоги рідному краю». Аналогічне поширення 6% облігацій «позички національної оборони» вартістю 5, 10, 25, 50 і 100 канадських доларів {274} провели й у Канаді.

У 20–30-х роках українські патріотичні організації масово створювали фонди на розбудову власних національних осередків, насамперед організацій «Просвіта», «Луг», «Пласт». До цієї діяльності активно було залучено й українських емігрантів. У розмаїтті тогочасних політичних і суспільних фондів чільне місце посідав бойовий фонд ОУН. Його

¹ У фігурних дужках курсивом виділено номери грошових документів у альбомі.

особлива роль визначалась авторитетом і впливовістю цієї політичної організації серед західноукраїнського населення.

Бойовий фонд Української Військової Організації (УВО), з якої постала Організація Українських Націоналістів – ОУН, веде початок від часу створення та розбудови цих організацій. В УВО, а згодом в ОУН, фінансова референтура посідала провідне місце поряд з бойовою, організаційною і пропагандистською.

На всіх етапах боротьби ОУН кошти для організації завжди були проблемою номер один. У перших роках існування ОУН одним з основних джерел фінансування її діяльності була допомога української еміграції в США та Канаді. На початку 1929 р. на шпальтах «Сурми» було опубліковано відозву «Під увагу українській заокеанській еміграції»¹, а у вересні 1931 р. – заклик під назвою «Ті, що бажають волі Рідному Краєві»² надати фінансову допомогу організації, яка бореться за визволення України.

При цьому оунівські функціонери застосовували тактику збирання коштів не на потреби ОУН, а на УВО, оскільки певна частина емігрантів охоче фінансувала бойову діяльність і водночас не підтримувала окремих політичних аспектів програми ОУН. Для активізації збору коштів серед української еміграції на американському континенті Провід Українських Націоналістів (ПУН) періодично відправляв туди своїх членів. Серед тих, хто збирав кошти за океаном, був і Євген Коновалець.

У 1936–1937 рр. бюджет ОУН, який іменувався «Визвольним фондом», становив 126 тис. 282 долари США. Бойовий фонд ОУН формували та поповнювали, насамперед, за рахунок щомісячних внесків членів і симпатиків ОУН та інших коштів, одержаних від окремих фундаторів-патріотів, прихильників української державності. Один з провідних діячів ОУН Ярослав Стецько вважав, що на всіх царинах має йти боротьба за українську державу, в якій «широкі круги мусять бути в тому заангажовані», тому збір коштів у бойовий фонд ОУН є складовою частиною боротьби всього українського народу на економічному відтинку. На його думку, «відсутність боротьби за афірмування себе і на господарському відтинку посилює окупацію, бо творить порожнечу, яку заровняє тільки окупант, добуваючи тим чином одну із позицій, які складаються на зміст творчості народу... Господарське життя народу – це частина його політичного життя. Аксіомою є, що всі господарські

¹ Сурма. – 1929. – Ч. 2–3, лютий-березень. – С.1–3.

² Сурма. – 1931. – Ч. 9, вересень. – С. 11–12.

матеріальні вартості мусять бути тільки функціями народу; вони мають служити визволенню українського народу»¹.

До травня 1929 р. щомісячні членські внески платили лише члени організації, однак, через хронічну нестачу коштів ПУН прийняв рішення, щоб і кандидати в члени організації також матеріально підтримували ОУН. У 1936 р. кожен член і симпатик ОУН щомісячно виплачував у фонд організації 30 польських грошей, згодом сума внеску виросла до 50 грошей.

Члени ОУН в умовах підпілля не мали спеціальних партійних квитків, у котрі занотовували внесені обов'язкові кошти у фонд організації, тому скарбник мусив видавати розписку. З часом вона набула певної стандартної форми: невелика картка, що зовні нагадувала візитку, з належними атрибутами – тризубом і написом «Бойовий фонд ОУН». Після отримання грошей скарбник символічно вручав тій чи іншій особі квитанцію згаданого зразка, яку тут же з метою конспірації знищував, оскільки вона могла стати речовим доказом для польських, а згодом і радянських каральних органів. Щойно прийняті в ОУН обов'язково платили вступні внески, розміри яких визначала організація. За такої практики використання в ОУН грошових документів до нас не дійшли їхні тогочасні зразки. У підпіллі та в середовищі польських спецслужб тих років ця картка отримала різні назви. Найпоширенішими були «значок», «блочок», «купон» та «цеголка», рідше – «бофон».

Лаконічні відомості польської поліції про грошові документи ОУН підтверджують і доповнюють матеріали НКВС. Використовуючи безномінальні бофони, ОУН встановлювала розміри вступних внесків згідно з матеріальним становищем тієї чи іншої особи.

Динаміка підпільної боротьби вимагала нових грошових надходжень, тому оунівці не обмежувалися на цій царині лише загальнообов'язковим бойовим фондом, а періодично створювали одноразові фонди, часто іменні, спрямовані на конкретні цілі. Так, 1933 р. серед населення Борислава, Дрогобича, Трускавця та Тустанович було організовано кілька зборів на фонд ім. Д. Данилишина та В. Біласа. Іменні фонди отримали певне поширення і в роки боротьби ОУН із радянським тоталітарним режимом.

У друкованому органі УВО–ОУН газеті «Сурма» систематично вміщувалися відозви до патріотично налаштованого українського населення сплачувати кошти на «бойовий фонд», «фонд українських політичних в'язнів» та на «пресовий фонд».

¹ Стецько Я. Наші шляхи (підпільне видання). – С. 11.

Окрім названих сталих джерел поповнення бюджету, оунівці практикували примусове оподаткування осіб українського походження, які співпрацювали з польськими властями.

Визначною подією довоєнного періоду, у якій позитивно себе зарекомендували збори на бойовий фонд ОУН та інші фонди визвольної боротьби, стала участь оунівського підпілля в боротьбі за волю Карпатської України. Національна Рада Карпатської України 10 лютого 1939 р. звернулась із закликом виплачувати до «Фонду розбудови Карпатської України» піввідсотка річної заробітної плати. Незважаючи на таку дещо розмиту назву, цей фонд мав одне призначення – на розбудову збройних сил Карпатської України.

Уже 26 лютого 1939 р. газета «Нова Свобода» в Хусті розпочала друкувати імена сотень платників національного датку, серед яких були прем'єр-міністр А. Волошин та міністр Ю. Ревай, котрі пожертвували по 5 тис. корон¹. Українська преса діаспори передрукувала назване звернення, і із багатьох країн світу у Закарпаття почали надходити вагомні перекази валюти.

Тогочасні грошові документи ОУН представлені двома безномінальними знаками, що їх виготовили націоналісти в Галичині {001-002}. Вони виконували функцію поквитування за внесені добровільні пожертвування. На одному з них – тризуб із мечем на середньому зубі й напис «ОУН». На іншому – тризуб із мечем і дві дати: «1919» і «1939» (20-річчя Соборності України).

Названі знаки були настільки популярні, що їх передрукували в Хусті у видавництві «Карпатська Січ» і продовжували використовувати для збору грошей, але в комплекті зі спеціальною листівкою, на якій був напис: «В силі Карпатської Січі лежить могутність нашої Держави!» {003}. У цьому випадку знаки вже виконували роль державних гербових марок, але не поштових, бо їх погасили печаткою Центральної Народної Ради. Проставляти на таких грошових документах номінали, очевидно, не було потреби, оскільки патріотично налаштоване українське населення Галичини та Закарпаття готове було віддати останній гріш на святу справу.

Як стверджували заарештовані енкаведистами у повоєнний період учасники подій, існували й інші грошові документи зборів. Приблизно в січні-лютому 1939 р. у видавництві часопису «Наступ» були віддруковані знаки для збору грошей у фонд «Карпатської Січі» із зображенням крайового герба: поділений навпіл щит, на якому зліва – чорний

¹ Стерчо П. Національне відродження Карпатської України // ОУН 1929–1954. – На чужині. – 1955. – С. 208.

ведмідь на білому тлі, справа – чергування білої та чорної смуг, а вгорі – тризуб із хрестом на середньому зубі.

Після вступу радянських військ до Західної України підпільна мережа ОУН зазнала вагомих втрат. Загалом за період 1939–1941 років втрати ОУН у боротьбі з НКВС становили за різними підрахунками від 16 до 35 тисяч членів. За таких надзвичайно важких умов проведення збірок у бойовий фонд було надто ризикованою справою, проте підпілля і далі виконувало цю функцію. Так, 2 лютого 1940 р. у бою з енкаведистами в с. Стара Ягільниця Чортківського району Тернопільської області загинув Ярослав Кляштофорський – керівник розвідки окружного проводу ОУН. У його записнику енкаведисти знайшли напівзакодовані нотатки фінансової звітності підпілля, з яких стало відомо, що зі станиць «Хортиця», «Полтава», «Вінниця», «Вишня», «Виноград», «Виймка», «Чернігів», «Черешня», «Чагарник», «Кубань», «Камінь», «Кобза» та «Кривуля» за місяць зібрано членських внесків на суму 159 рублів та від населення 523 рублі на бойовий фонд.

Провідник ОУН Кременецького повіту Антон Старозум 1940 р. віддав наказ на зібрані кошти закупити радянську військову літературу (статuti, підручники) й організувати вишкіл для оунівців¹.

2 листопада 1940 р. начальник УНКВС Тернопільської області капітан держбезпеки О. Вадіс доповів наркомов внутрішніх справ УРСР І. Серову про арешт учасників «бандитсько-повстанської організації» у с. Верхівці Гусятинського району Тернопільської області. Її активний учасник Ілько Сеньків – «Голуб» збирав у населення гроші для ОУН і «після отримання грошей видавав спеціально приготовлені квитанції»².

Історичні факти, події 1929–1941 рр., пов'язані з діяльністю на Західноукраїнських землях ОУН, підтверджують, що бойовий фонд організації пройшов серйозні випробування і завдяки її численним прихильникам та жертводавцям став одним із основних джерел життєзабезпечення ОУН. Матеріали радянських спецслужб 1939–1941 рр., захоплені ними оунівські фінансово-господарські документи переконують, що після втрат внаслідок розгортання Другої світової війни та комуністичного терору в Західній Україні, підпілля ОУН зуміло згуртувати свої ряди, зберегти основні сили і розпочати в середині 1940 р. активну антибільшовицьку діяльність, залучаючи до неї чимраз ширші верстви українського населення, в тому числі і через використання фінансових документів.

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр.14314. – Т. 1. – Арк. 24.

² Там само. – Спр.1. – Т. 1. – Арк. 86.

Розділ 2. Грошові документи ОУН на окупованих нацистами територіях

Бофони активно використовувалися українськими націоналістами і під час нацистської окупації України в 1941–1944 роках. У перші місяці окупаційна політика німців була доволі м'якою, але, оскільки плани на «бліцкриг» провалилися, вони почали посилювати тиск на українське населення, накладаючи різноманітні фінансові та продуктові зобов'язання. Окупанти створили мережу банків, імперських кредитних кас, наділених широкими правами та привілеями, завдання котрих, поряд з участю в загальному регулюванні фінансового бюджету окупаційних органів, полягало у кредитуванні заходів з економічного пограбування окупованих регіонів. До них належали Центральний емісійний банк «Україна», «Київський емісійний банк», «Краківський емісійний банк» й інші кредитні заклади. Більшість з названих банків проводили тотальні грошові емісії краківських злотих, банкнотів імперських кредитних кас, рівненських карбованців для покриття військових й інших витрат, пов'язаних з окупацією України. У регіонах України, окупованих Угорщиною та Румунією, в обігу перебувала національна валюта цих країн, яка до певної міри також мала воєнний характер.

Оунівське підпілля, з урахуванням названих обставин, змушене було під час організації збору коштів у бойовий фонд ОУН прив'язувати емітовані грошові документи – бофони до окупаційних валют, які були в обігу в тому чи іншому регіоні. Проте серед мозаїки окупаційних грошей, що оберталися в Україні, бандерівці віддавали перевагу бонам з пунктовою вартістю (преміальним маркам, цінним талонам), котрі в першу чергу намагалися одержати від населення. Річ у тім, що ці раціоновальні бони, отримувані селянами за здану сировину, мали завжди твердий курс і високу ліквідність. Їх не лякали ринкові коливання і за них на німецьких складах та у спеціальних магазинах можна було придбати дефіцитні товари: шкіряні вироби, миючі засоби, сигарети тощо.

Вихід за межі організації й апробування в масах бофонів проходило в основному в Галичині, де грошовою одиницею під час окупації був краківський злотий. У 1943 р. вони з'явилися на Волині та Поліссі. На інших окупованих територіях України бофонів до 1944 р., очевидно, не було.

У надзвичайних умовах війни і труднощів із господарським забезпеченням невідкладний випуск бофонів справді був потрібним, оскільки насильне вилучення матеріальних цінностей у населення ОУН та УПА вважали недопустимим ні з політичної, ні з моральної точки зору.

У летючках та в інших пропагандистських виданнях ОУН, розповсюджуваних тоді в Галичині, на порядок денний як першочерговий було поставлено заклик: «Друзе! Складай датки на революційний фонд і таким чином допомагай у сьогоднішній нашій визвольній боротьбі. Цього від тебе бажає сьогодні Україна».

Бофони з'явилися у Галичині через кілька місяців після окупації. Можливо, піонером серед них є грошовий документ, датований серпнем 1941 р. {004}. Виготовлений він на обгортковому папері у традиційних для ОУН-бандерівців червоно-чорних кольорах. Угорі малюнка є картуш із тризубом, ліворуч і праворуч від нього – схилені червоно-чорні штандарти, що утворюють своєрідне обрамлення для двох розміщених одна за одною прямокутних табличок із написами: «Боєвий фонд ОУН» і «День боротьби». На рівні картуша дві дати: «31.VIII.1919» і «31.VIII.1941 р.» (31 серпня війська Директорії і Української Галицької Армії звільнили від більшовиків Київ. Із 1920-х років цей день відзначається ОУН як «Свято Зброї»). Цей бофон був повторений і в національних жовто-блакитних кольорах. Імовірно перший його різновид використовувався тільки для членів ОУН, а наступний – для симпатиків і ширших кіл українського населення.

Випуск бофонів помітили німецькі окупанти. В донесенні айнзацгруп поліції безпеки і СД про події у СРСР, датованому 18 серпня 1941 р., йдеться: «...У Львові ОУН продає віньєтки для збору коштів на військовий фонд й поширює листівки... Накази вермахту часто ігноруються»¹.

Оскільки німецькі окупанти не до кінця продемонстрували свої справжні наміри щодо майбутнього України і націоналісти все ще вважали їх союзниками, гроші збирали, не конспіруючись. Житель с. Ілавче Тербовлянського району Тернопільської області Іван Новосад, збираючи влітку 1941 р. готівку для оунівської організації, заходив у кожен двір. Проте через репресії окупантів проти ОУН, що масово розгорнулися з вересня 1941 р., надалі цей важливий захід підпілля змушене було проводити із дотриманням вимог конспірації.

Так, у липні 1941 р. Заліщицький районний провідник ОУН (Тернопільська обл.) на нараді з оунівським активом села Городок проінструктував присутніх, що збір коштів для підпілля має проводитися одночасно з контингентною акцією окупантів. У разі, якщо дії націоналістів будуть викриті, то їх слід пояснити потребою збору харчів, одягу та грошей для українських військовополонених, сиріт та інвалідів. Аналогічно проводила збірки у 1942–1943 рр. і жіноча частина ОУН

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів. – 1993. – С. 524.

с. Таурів Козівського району Тернопільської області. Оунівець Микола Вовкун – «Берега-2» за дорученням провідника «Здібного» у 1942–1943 рр. у с. Артасів Куликівського району Львівської області збірки на «бойовий фонд», які він називав «національною позикою», проводив під виглядом пожертвувань для інвалідів Першої світової війни та для тих, хто був вивезений на роботу в Німеччину.

Наступний випуск бофонів (уже іншого зразка) також потрапив у поле зору окупантів і був зафіксований у рапорті поліції безпеки від 10 вересня 1941 р.: «Збір фонду боротьби для ОУН: продаж марок з датою проголошення незалежності (30.06.1941 р.)»¹. Термін «марка» може означати, що бофони цього зразка були невеликих розмірів і зовні нагадували поштові марки. Безномінальні бофони подібного типу (цілком можливо, що в рапорті поліції йдеться саме про них) віддруковані у м. Львові у фонд пам'яті жертв більшовицької окупації Західної України та у фонд боротьби за реалізацію «Акту 30 червня 1941 р.». Невеликі за розмірами вони і справді нагадують марки. Зображення першого (могильний хрест із тризубом і два схрещених мечі) виконано у традиційних для ОУН(б) червоно-чорних кольорах. Угорі – дві відомі дати: «17.IX.1939 – 30.VI.1941». Інший повторює сюжет бофона 004, але виконаний вже у національних кольорах {005–006}.

Гітлерівці жорстко переслідували як збирачів підпільних фондів, так і самих платників. У 1943 р. під час облави в с. Іванківці Борщівського району Тернопільської області вони затримали Ганну Ратушняк, у якої при обшуку знайшли бофон. За «сприяння бандитам» її того ж дня розстріляли.

Переважає більшість бофонів підпілля ОУН у Галичині часів німецької окупації – разового використання. Вони, зазвичай, мали сталу тематичну спрямованість, визначену за ієрархією вищими структурами ОУН і були приурочені до обов'язкових свят та «пам'яткових днів», які відзначали українські націоналісти: «Свято Зброї» («День боротьби») – 31 серпня, «Свято Героїв революції» – 23 травня, «Свято Соборності України» – 22 січня та «Свято Листопадового зриву» – 1 листопада. У вересні 1941 р. до цього своєрідного капітулу організаційних відзначень долучили ще й «Свято Акту 30 червня 1941 року», яке також знайшло відповідне місце у сюжетах бофонів.

До січня 1942 р. на грошових документах не проставляли номіналів. Збір готівки проводили на добровільних засадах: хто скільки дасть, хоча, очевидно, існувала мінімальна ціна бофона – 1 рейсхмарка або 2

^{1 1} Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 529.

краківських злотих, а приблизно із середини 1942 року – 1 злотий. Проте через обставини, викликані, насамперед, грабіжницькою політикою окупантів, різким погіршенням економічного становища населення Галичини, розширенням масштабів протистояння ОУН і необхідністю планування підпільного бюджету, грошові документи, надзвичайно чутливі до політико-економічних факторів, протягом 4–5 місяців пройшли еволюцію від безномінальних до номінальних. Цей еволюційний процес був настільки стрімким, що залишив видимий слід на тогочасних грошових документах ОУН у вигляді наддруків, надписів тощо. Як правило, номінали більшості бофонів не входять у композицію основного малюнка, а розміщені за зовнішньою рамкою або ж на звороті. Траплялися випадки, коли їх додруковували іншим шрифтом, фарбою іншого кольору.

Ілюстраціями до викладеного є кілька грошових документів крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях. Перший присвячений річниці ЗУНР (про це свідчить напис: «1 листопада 1918–1942»). На тлі львівської ратуші зображено українського січового стрільця в однострої в оточенні двох декоративних скульптур левів. Виконані у стилі ампір, вони є своєрідною візиткою міста. В цьому випадку підпільний митець за допомогою алегорії прагнув передати силу та мужність борців за волю України. Номінал 2 злотих проставлений фіолетовим чорнилом пізніше {007}. Малюнок цього бофона став основою для виготовлення серії однотипних грошових документів номіналами 10, 20 та 50 злотих {008–010}. До того ж номінали проставляли як на лицевій частині документів, так і на звороті.

Сюжет наступного бофона випуску 1942 р. розкриває тему «Свята Української Зброї»: парад українських військ у Києві на Софійському майдані 31 серпня 1919 р. Номінал 10 злотих винесений за зовнішню рамку грошового документа {011}.

До першої річниці відновлення Української Держави підпілля емітувало грошові документи номіналами 2 і 10 злотих. На першому з них у центрі композиції – перехрещені прапор і меч, а тризуб нетрадиційно й авангардно поєднаний з організаційною емблемою бандерівців {012}. На наступному бофоні зображено двох повстанців на тлі львівських соборів: один – з піднятою гвинтівкою, інший – із прапором. Внизу напис: «Пам'ятай про великі дні наших змагань!». І в цьому випадку номінал винесений за зовнішню рамку бофона {013}.

Характерною рисою грошових документів 1942 р. є поява на них, поряд із тризубом, організаційної емблеми ОУН, яка в наступні роки повстанської боротьби фактично не сходила з ідеологічних матеріалів

підпілля. Політичні й військові рішення керівництва ОУН-бандерівців проявилися й у грошових документах ОУН. Після вересня 1941 р. у світлі рішень І конференції ОУН, яка оголосила період підготовки до антинімецької боротьби, з текстівок бофонів ОУН вилучили напис «бойовий фонд ОУН», очевидно, щоб не дезінформувати підпілля і не провокувати маси на передчасний виступ проти окупантів. Натомість приблизно в середині 1942 р. з'явилися нейтральні написи «Національний фонд ОУН» і «Фонд загальної помочі» {014–017}.

Так, в «Організаційній інструкції для низових клітин в уладі юнацтва», датованій 1943 р., рекомендовано проводити «збірки серед прихильного нам громадянства на національний фонд». Ця інструкція також дозволяла юнацьким організаціям ОУН, окрім обов'язкових місячних членських внесків, самостійно збирати кошти з нагоди різних свят і роковин. Разом із тим провідник юнацтва мав заздалегідь узгодити з тереновим провідником ОУН доцільність проведення збору й отримати його санкцію¹.

Достеменно невідомо, чи виготовляли юнацькі організації ОУН власні грошові документи. Ймовірно, що в окремих випадках, коли ті чи інші структури були забезпечені поліграфічною технікою, такі емісії мали місце. Проте більшість молодіжних організацій ОУН використовувала звичайні розписки, інколи з розпізнавальними печатками.

У розповсюдженні бофонів велику роль відігравала українська молодь середніх та вищих шкіл. Професор Ярослав Дашкевич пригадує, що під час німецької окупації він особисто, як гімназист, наражаючись на небезпеку, складав пожертвування, отримуючи за це бофони ОУН.

Варто підкреслити, що труднощі із друкуванням грошових документів мала не лише юнацька мережа, але й дрібні та середні структури ОУН: від станиці до повіту. Тому одночасно із грошовими документами великих структур ОУН існувала продукція «місцевої творчості».

Восени 1941 р. активістка Союзу Українок Розалія Конол жителька с. Ягільниця Чортківського району Тернопільської області, виконуючи завдання станичного ОУН, збирала в населення гроші на бойовий фонд організації. Замість грошових квитанцій вона видавала жителям села жовто-сині стрічки. А керівник оунівської організації в с. Семенче Бучацького району Тернопільської області Микола Легкий, збираючи кошти серед членів і симпатиків ОУН у 1942–1943 рр., видавав їм заздалегідь проштамповані розписки, на яких було вказано номінал 5 [злотих] та відтиснута печатка у вигляді тризуба і напису «Богун» {015}.

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр.77. – Т. 18. – Арк. 107.

Окрім описаного вище грошового документа, існують й інші йому подібні, на яких також (напевне, з міркувань конспірації) відсутня назва фонду. Так, 1943 р. у Галичині підпілля ОУН віддрукувало серію бофонів номіналом 20 і 50 злотих, майстерно оздоблених геометричним орнаментом. На бофоні номіналом 50 злотих зображено зубчасте колесо та стилізоване колосся, що символізують єдність міста й села {022–023}. Ці два грошові документи з художнього погляду виявилися настільки вдалим, що їх періодично передруковували і використовували на Львівщині та в Закерзонні принаймні до 1946 р.

З осені 1942 р. на Поліссі й Волині під егідою ОУН(б) планомірно й організовано постають збройні сили, які згодом отримали назву Українська Повстанська Армія. Бійці УПА розпочали активну боротьбу на антинімецькому фронті.

Уже наприкінці 1942 р. в більшості районів Волині німецька адміністрація існувала лише в районних або окружних центрах, а сільська місцевість була цілком у руках повстанців. Зароджується і реалізується ідея створення «повстанських республік», контрольованих силами УПА. У таких республіках була власна адміністрація, розвивався дрібний промисел для потреб війська. За свідченнями очевидців, у деяких повстанських районах Рівненщини в обіг було введено так звані партизанські гроші. Сировиною для них служили окупаційні грошові знаки емісійного банку «Україна». Спеціально виготовленими штампами на них проставляли відповідні написи. (Аналогічно виготовляли грошові знаки Нестор Махно та отаман Хмара із Холодного Яру, використовуючи емісії контори держбанку Ростова-на-Дону). Ось як ішлося про партизанські гроші в одному з донесень поліції безпеки від 23 грудня 1942 р.: «У секторі командира Рівного знову помічено, що бандити пустили в обіг білети карбованця з двома різними печатками. На одній написано «Слава Україні, героям слава!», на іншій «Слава Бандері!»¹.

Впадають у вічі дві особливості в тексті: по-перше, поява партизанських грошей у часі збігається із закінченням грошової реформи в рейхскомісаріаті «Україна»; по-друге, слово «знову» свідчить про те, що грошові знаки цього зразка і раніше потрапляли в поле зору окупантів. За браком матеріалів нині неможливо відтворити територію поширення згадуваних грошей. Правдоподібно, що вони мали локальний характер, перебували в обігу досить короткий час і на практиці мали швидше пропагандистське значення, ніж економічне.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 598.

Приблизно в цей самий час на території дистрикту «Галичина» в обігу з'явилися краківські злоті з наддруківками у вигляді тризуба, вписаного в овал.

До періоду інтенсивної розбудови УПА (кінець 1943 р. – початок 1944 р.) належить кілька грошових документів підпілля, емітованих у Галичині. Перший, виконаний в оунівських традиціях тридцятих років: картуш із тризубом та два перехрещені карабіни у вінку. Замість замаскованої назви фонду знову з'явився відкритий напис «На боєвий фонд УПА» {018}. Два наступні однотипні грошові документи, виготовлені на зламі 1943–1944 рр., хоча й не мають назви фонду, однак зображення (вояки УПА в дозорі) та лозунги «Слава Україні! Героям Слава!» однозначно вказують на їх призначення. Номінали 50 і 100 та інші нашивки були заповнені олівцем під час колядок, щоб таким чином засвідчити пожертвування населення в готівці та продуктах харчування {019–020}.

У 1943 р. зафіксовано появу грошових документів ОУН на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ). До нашого часу дійшов бофон номіналом 20 крб., у тематичному малюнку та написах якого тогочасна визвольна боротьба поєднана із козацькою добою {021}.

Мельниківці у фінансово-господарській діяльності також використовували грошові документи, які легко піддаються ідентифікації перш за все з геральдичного боку через характерне вживання тризуба з мечем. Так, у протектораті Богемія та Моравія, у друкарні видавництва «Пробоем», прихильники ОУН(м) 1942 р. випустили серію із двох однотипних марок номіналами 0,5 і 1 рейхсмарка. Відрізняються вони лише кольорами. На малюнку – тризуб із мечем на щиті, довкола напис: «Визвольний фонд ОУН». У горішніх та долішніх кутах означений номінал {024}. У 1943–1944 рр. у Галичині та на Волині мельниківці використовували для збору готівки грошові документи номіналами 1 і 5, на яких зображено характерний тризуб із мечем та написи: «Власними силами», «Ми здобудемо силою те, що нам належить по праву» {025–026}. Очевидно, що до продукції мельниківського підпілля належить знайдений на Лановеччині (Тернопільська обл.) грошовий документ номіналом 10, на якому окрім печатки з мельниківським тризубом, немає більше жодних написів. Не виключено й те, що його могли виготовити і прихильники ще однієї гілки українського визвольного руху – Фронту української революції {028}. Вони, як відомо з оповідних джерел, також виготовляли грошові документи, оскільки мали для цього належну поліграфічну базу. 14 грудня 1942 р. відділ ФУР здійснив напад на Кременець і захопив обладнання міської друкарні.

Порівняно з бандерівцями мельниківці у фінансово-господарській діяльності значно рідше користувалися бофонами. Це пояснюється джерелами їх матеріально-технічного забезпечення. На Кременеччині та Дубенщині представники ОУН(м) зуміли опанувати фільварки й інші великі сільськогосподарські підприємства, просунути туди своїх людей, тоді як бандерівці із самого початку змушені були перебувати на утриманні селян.

Не тільки бандерівське та мельниківське підпілля у фінансово-господарській діяльності користувалося грошовими документами, їх виготовляли й інші українські політичні сили, зокрема Український Центральний Комітет (УЦК). Протягом усієї війни це була єдина легальна організація, що могла, хоча і дуже обмежено, боронити соціально-економічні інтереси українців у Генерал-губернаторстві. Згідно зі своїми програмами, УЦК систематично випускав грошові документи для збирання коштів у фонд допомогових комітетів.

У 1943 р. УЦК поширив серед населення Галичини двосторонній грошовий документ «Писанка українській дітворі» номіналом 2 злотих.

Проте не варто порівнювати грошові документи УЦК із грошовими документами ОУН і УПА. Незважаючи на зовнішню схожість, між ними існує відмінність, як між легальною та нелегальною формами діяльності. Навіть слова «бойовий фонд» означали спротив окупантам, боротьбу за визволення.

Оунівці нерідко використовували грошові документи УЦК для маскування перед окупантами своєї фінансово-господарської діяльності. Заарештований енкаведистами член ОУН Іван Канюга із с. Ілавче Тербовлянського району зізнався, що на початку 1942 р. організація йому доручила зібрати гроші у фонд підпілля. Для конспірації цю акцію він проводив, маскуючись під інституцію УЦК. Для цього, як стверджував Канюга, на грошових документах ОУН було зроблено відповідні наддруківки, які мали створити в окупанта враження, що захід проводиться в рамках однієї із програм УЦК, зокрема допомоги українським військовополоненим¹.

І. Канюга деталізував номінали бофонів та процедуру збору коштів: «Гроші збирали так: серед населення роздавалися квитки вартістю від 1 до 200 злотих... Збір звичайно проводився у святкові дні. Кожен збирач мав свою ділянку 50–100 дворів. Він ходив по хатах і збирав гроші, а замість них давав квитки такої вартості, скільки отримував

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 27790. – Арк. 13.

грошей... На квитках було написано: «Писанка для українських полонених», на інших квитках – «Коляда для українських полонених»¹.

Зважаючи на специфіку підпільної діяльності ОУН, питання авторства бофонів особливо періоду 1929–1944 рр. на сьогодні залишається відкритим. Про розвиток нелегальної друкарської справи збереглися фрагментарні матеріали, отримані здебільшого з мемуарної літератури, які неможливо ні перевірити, ні уточнити.

Ще менше даних про підпільних митців ОУН. Окрім відомого Роберта Лісовського – творця емблеми ОУН, з підпіллям мали тісні контакти графіки Іван Модзалевський, Петро Обаль, Святослав Гординський та Іван Багряний.

У вересні 1933 р. польська поліція заарештувала на Снятинщині (Станіславівське воєводство) студента Варшавської Академії Мистецтв Івана Кейвана, який працював над проектами грошових знаків і поштових марок майбутньої української держави. Автора звинуватили у належності до фінансової реферантури ОУН, а його малюнки передали для експертизи у «Польський банк». У 1927 р. за підробку польських державних грошей на Перемищині був заарештований митець «Омелян», який підтримував зв'язки з УВО, а у подальші роки став членом ОУН. За даними польської поліції у справі видавничої діяльності, з оунівським підпіллям з 1932 р. на Тернопільщині та Львівщині співпрацював член Асоціації Незалежних Українських Митців (АНУМ) художник-графік Яків Гніздовський (1915–1985), який із 1932 до 1938 р. повсякчасно перебував під наглядом.

Отже, використання бофонів у фінансово-господарській діяльності повстанців дало змогу командуванню ОУН УПА за порівняно короткий час мобілізувати для власних потреб вагомі матеріальні ресурси. Названі документи сприяли забезпеченню також юридичних і морально-етичних норм стосунків повстанців із населенням.

Як стверджував очевидець тих подій Роман Дубиняк: «Для кращого збирання грошей на «бойовий фонд» мережа ОУН випускала жетони. Їх поширювали між населенням за грошові пожертви. Жетони виконували в свій спосіб пропагандивний успіх підпілля. Населення респектувало такі жетони. Коли ми стояли часом постоем у селах у 1943 р., люди прихапцем, особливо жінки й дівчата, показували нам їх, гордились, що організують допомогу для підпілля»².

¹ Там само. – Арк. 11.

² Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 3432 – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 18.

У зв'язку з гострими потребами фінансування нових відділів УПА у 1943 р. почали емітувати бофони великих номіналів. Іван Новосад із с. Ілавче Тереховлянського району Тернопільської області поширив серед населення села 30 штук 100-злотових бофонів. Він агітував селян допомогти українським партизанам Волині, які «ведуть запеклу боротьбу з більшовицькими партизанами».

Зокрема, на Лановеччині в 1943–1944 рр. для контролю за виконанням контингентів селяни повинні були на вимогу компетентних осіб пред'являти квити та бофони. З огляду на тогочасне економічне становище сіл волинської частини Тернопільщини, нестачу готівки, бофони незабаром стали предметом розрахунку, їх селяни вимінювали один в одного за продукти власного виробництва. Вчасно пред'явлений грошовий документ ОУН підкреслював лояльність до визвольної боротьби і міг гарантувати безпеку.

Ускладнювала ситуацію й та обставина, що саме тоді німецькі спецслужби та більшовицькі спецзагони розпочали компрометацію ОУН перед населенням. Так, восени 1942 р. на теренах Бережанського повіту Тернопільщини з'явився агент гестапо під виглядом збирача коштів на бойовий фонд ОУН. Його було затримано підпільниками та направлено до районного провідника в с. Лісники, проте він зумів утекти. Гестапо провело масові арешти в с. Курянах й інших населених пунктах, заарештувавши близько 80 осіб, більшість яких розстріляли. Через деякий час цього агента гестапо оунівці вбили у с. Вільхівці.

Усі ці соціально-політичні та військові чинники не могли не призвести до трансформації грошових документів ОУН від своєрідних почесних аксесуарів у вигляді жетонів-подяк за внесені кошти до фіскальних посвідчень виконання грошового контингенту та реквізиційних квитанцій.

На підставі аналізу текстових написів на грошових документах підпілля, підрахунку обсягів їх емісій, можна дійти висновку, що саме у 1942–1943 рр. боротьба українського населення з фашизмом вийшла за організаційні рамки ОУН і стала загальнонародною.

Розділ 3. Бофони ОУН і УПА в боротьбі з радянським тоталітарним режимом

Бофони були досить чутливими до змін конкретно-історичних умов, форм, методів, стратегії і тактики національно-визвольної боротьби.

На березень 1944 р. в УПА, яка дислокувалася головним чином у лісових масивах Західної України було понад 100 тис. осіб у складі 65 куренів та кушових боївок¹.

Протягом 1944–1946 рр. через битви на Рівненщині та Львівщині, а також через «велику блокаду» військ МВС–МДБ на Прикарпатті, метою якої було порушити комунікації між «селом та лісом», УПА зазнала чималих втрат. У важких боях 1944–1945 рр. загинула більшість керівного складу повстанської армії, в тому числі її перший командуючий «Клим Савур» разом із персоналом та обладнанням головної підпільної друкарні крайового проводу «Воля народам». Окрім того, було вбито або ж захоплено у полон п'ятьох членів Проводу ОУН та чотирьох керівників крайових проводів.

У 1946 р. керівництво ОУН дійшло висновку про неможливість боротьби з радянською владою силами повстанської армії. В зв'язку із цим було прийнято рішення поступово розформувати УПА і передати її особовий склад територіальним підпільним осередкам ОУН. Політична організація фактично сповна взяла на себе військові функції.

1947–1954 рр. – період, коли з більшовизмом боролися силами широко розгалуженого збройного підпілля ОУН, побудованого на засадах глибокої конспірації, безумовного підкорення за ієрархією низових ланок вищим структурам. Нестійка частина членів ОУН і УПА була переведена на легальне становище та склала резерв організації, а інша – пішла в глибоке підпілля, розпочала будівництво схронів, заготівлю продовольства, збір грошей, аби забезпечити базу для довготривалої боротьби проти Радянської влади.

На початку 1948 р. керівники повстанців протягом короткого часу зуміли поповнити підпілля за рахунок решток розформованої УПА. На території Західної України активно діяли крайові проводи ОУН «Буг-2» (Дрогобицька і Львівська області), «Захід–Карпати» (Станіславська і Чернівецька області), «Поділля» (Тернопільська і південно-західна частина Кам'янець-Подільської області) та провід ОУН на Північно-Західних українських землях, що охоплював Волинську, Рівненську і

¹ ГДА СБ України. – Спр. 1290. – Арк. 84.

частину Житомирської області, а також 14 окружних, 37 надрайонних, 120 районних проводів ОУН, 156 кущових і сільських груп й близько 2,5 тис. підпільників, які боролися індивідуально¹.

Сили були нерівними. Часто виникали критичні ситуації, коли в результаті більшовицьких акцій гинули цілі ланки підпілля, що призводило до порушення зв'язку та взаємодії і, як наслідок, повстанці змушені були боротися у надзвичайно складних умовах, нерідко в абсолютній ізоляції.

Попри великі втрати, керівникам ОУН все ж удавалося відновлювати знищені ворогом структури підпілля. Відомо, що крайовий провід ОУН «Захід–Карпати» відновлювався 6 разів, «Поділля» – 5, «Буг-2» – тричі й т. д.

Протягом усього часу існування відділи УПА забезпечували потреби в коштах, продуктах харчування за рахунок територіальних осередків ОУН. Основний тягар інтендантської служби несли господарські апарати оунівського підпілля, оскільки лише вони досконало знали економічні можливості теренів, могли відшукати нові джерела покриття надзвичайних витрат, викликаних визвольною боротьбою та регулювати не завжди прості стосунки між селянами й повстанцями.

Як стверджує очевидець тих подій Роман Дубиняк (Великобританія), УПА фактично не збирала грошей на бойовий фонд. Все постачання для неї організувала мережа ОУН (бандерівців): «Коли в бою частини УПА захоплювали трофеї від ворога, залишали собі що необхідне, а решту передавали для зберігання до мережі ОУН, що виконувала адміністрацію Краю, а для частин УПА обов'язки «етапної команди»... Частини УПА в партизанській боротьбі мусіли бути рухливі, то ж не могли обтяжувати себе обозами з постачанням... Працівники сітки ОУН дбали за забезпечення «своїх хлопців» усім необхідним. І як думаю сьогодні, вив'язувались знаменито. Вони організували збір харчів і всього необхідного серед українського населення довірених їм районів. Московських колгоспів ще не було, то нарід мав чим поділитися з нами. А мережа ОУН розподіляла обов'язки кожному. Не сміло бути, щоб хтось був покривджений»². Про пріоритетність саме територіальних осередків ОУН наголошено у бойовому правилнику УПА «Партизанка», у якому, зокрема, командирові повстанського відділу рекомендовано «...про потрібний одяг та харч... домовитися з тереновою революційною владою».

¹ ГДА СБ України. – Спр. 1290. – Арк. 107.

² ДАТО. – Ф. 3422. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 19.

Наказ УПА «Захід» від 10 липня 1944 р., деталізуючи цю статутну вимогу, констатував, що основне завдання підрозділів повстанської армії – боротися з більшовиками, а не вести господарську діяльність, бо «скупчені, прив’язані до одного місця відділи, загосподарені на певних відтинках, заосмотрені в набуте майно (барахло), стають важкими і нездібними швидко перекидатися де треба», втрачають всеукраїнський характер, перетворюючись «у загумінкованого сторожа ніби чогось і нічого». Тому, оперуючи в теренах, вони мали контактувати з місцевими господарниками, через яких організовувати постачання війська всім належним. При цьому особливу увагу в наказі зосереджено на дотриманні харчового раціону бійців УПА «згідно з нормами інтендантури»¹.

Справи грошових оборотів, бюджетів, місячних прелімінаріїв військових штабів округ, згідно із цим наказом, потрібно було обов’язково узгоджувати з фінансовими референтами обласних осередків. Наказ УПА «Захід» від 1 вересня 1944 р., доповнюючи попередній документ, рекомендував здобувати харчі, гроші переважно з баз і транспортів ворога (більшовиків і більшовицьких поляків) та шляхом стягування контингентів із сіл та осель, що більшовизуються.

А наказ від 28 квітня 1945 р. в окремих випадках (чужі етнографічні терени, специфічні терени) давав змогу відділам УПА безпосередньо проводити грошові збори та добувати продукти харчування у населення. Так, П. Олійник («Еней»), командувач південної групи УПА «Північ», влітку 1944 р. наказав курінному «Бистрому», який рейдував територіями Кам’янець-Подільської і Тернопільської областей, вирішувати проблеми постачання відділу самостійно і діяти на власний розсуд. Агент Товстенського РВ УНКВС «Ніколаєв» повідомив, що в жовтні 1944 р. житель с. Попівці Іван Мельничук отримав від курінного УПА «Бистрого» завдання зібрати на бофони 1 тисячу карбованців². За даними польського підпілля, 18 листопада 1944 р. у с. Новосілки Коропецькі (Тернопільщина) прибув підрозділ УПА чисельністю до 600 осіб (цілком можливо, що це був курінь «Бистрого»). Під час постою вони забрали з села корову, давши квит власнику про конфіскацію на користь України.

Проте в ході протистояння з радянською репресивною системою до середини 1945 р. господарська мережа ОУН фактично припинила існування, хоча остаточну ліквідацію названої референтури було проведено дещо пізніше. Відтак учасники ОУН та УПА змушені були самостійно проводити збори, наражаючись на небезпеку, з’являлись у

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 1000.

² Там само. – Спр. 1599. – Арк. 113.

населених пунктах і деконспірувати себе. При всьому цьому погіршувались стосунки з населенням, оскільки принципів справедливості в тих умовах важко було дотримуватись.

Збір коштів на бойовий фонд ОУН за ступенем ризику нічим не відрізнявся від суто військових операцій підпілля. Деякий час, поки більшовики ще не мали достатніх сил, а їх владні структури не були господарями ситуації, збори у бойовий фонд ОУН ще не набули форми яскраво виражених контингентів та реквізицій. Щоправда, господарські структури оунівського підпілля з виховною метою вже тоді нерідко практикували примусове обкладання тих громадян, котрі ухилялись від «добровільної» допомоги, кримінальних злочинців тощо.

У січні 1945 р. станичний ОУН «Олекса» (Мельнице-Подільський район Тернопільської обл.) передав підрайонному провіднику «Пугачу» деякі речі та гроші в сумі 400 крб., «стягнені зі злодіїв». Обкладали контингентом і польські населені пункти. Так, за даними польського підпілля, оунівці зобов'язали жителів польських сіл Увисла та Яблунів, що на Тернопіллі, постачати їм продовольство, одяг та гроші.

Зважаючи на розширення масштабів чекістських і військових операцій проти повстанців, ліквідацію їх основних матеріально-технічних баз, динаміку процесів «радянізації» краю, вже в середині 1945 р. відбувся масовий перехід від добровільного принципу зборів на бойовий фонд ОУН до примусового обкладання контингентом, який поглиблювався у дальші роки повстанської боротьби. В оунівських звітах усе частіше став з'являтися новий для підпілля термін «грошовий контингент».

Так, у звіті Вишнівецького районного референта СБ (Тернопільщина), а із середини 1947 р. районного провідника, «Азарта» за грудень 1946 р. читаємо: «Дня 19.12 відбулась стріча з районним референтом «Ярим», на якій було обговорено про стягання контингенту грошового з населення через сільську адміністрацію...»¹. «Азарт» довів до осередків проводу, що отримав наказ від своїх зверхників стягнути з населення грошовий контингент в сумі 25 тис. крб.

Більшовицький режим застосовував різноманітний арсенал засобів, щоб компрометувати фінансову діяльність ОУН. Типовий приклад більшовицької компрометації зборів на «бойовий фонд» ОУН, який не потребує жодних коментарів, відображений в документі підпілля «Суспільно-політичний огляд та вісті з терену Чортківщини, січень–березень 1947 р.»: «10.01.47 р. до с. Бенева приїхав перебраний по цивільному, начальник МВД. Він ходив вечером по хатах та говорив, що

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 69. – Т.10. – Арк. 39.

збирає гроші для повстанців. При вході до хати здоровив: «Слава Україні!». Однак нікого йому не вдалося спровокувати»¹.

Проте найбільш небезпечними для ОУН були дії так званих спецгруп НКВС, оскільки саме вони послідовно й ефективно вибивали з під ніг оунівців їх матеріальну базу. Провідник Заліщицького районного проводу ОУН «Р-31» у червні 1948 р. подав таку інформацію про діяльність «провокативних груп» НКВС: «Крім цього, більшовики перебираються у селянські та військові одяги і форми українських повстанців, збирають у селян харчі. Потім говорили, що борються за самостійну Україну, розпитували про місце перебування підпільників, з якими хотіли пов'язатися тощо. Однак провокація їм не вдалася. Селяни, яким уже відомі такі й подібні трюки більшовиків, до нічого не признавалися, виганяли їх з хати, не давали їсти»².

Господарчий «Чумак», який діяв на Тернопіллі, доповів у лютому 1945 р. керівництву: «В основному 1-ий район відносно контингентів збіжєвих та м'ясних вив'язується добре, який досягає до 85%. Збірка грошей, одягу та інших калікує. Після більшовицької акції в ст[аниці] 14 та інших станиць відносно збірок маси підупали. Потрібно більше пропагандивних виступів»³. Станичні ОУН проводили обкладання грішми та продуктами харчування конкретних жителів своїх сіл, виходячи з можливостей того чи іншого селянського господарства.

Своєю чергою більшовицькі репресивні органи жорстко переслідували тих селян, котрі допомагали підпіллю. Сам факт зберігання оунівських бофонів ставав нерідко підставою для заведення кримінальної справи, фінал якої був один – сталінські концтабори. Ілюстрацією до викладеного може бути доля лісника із с. Поточани Бережанського району Тернопільської області Йосипа Канцевича, у якого під час обшуку горища в одному зі снопів був виявлений оунівський бофон з намальованим тризубом та написом «Українська Самостійна Соборна Держава». У липні 1950 р. особливою нарадою при МДБ СРСР Й. Канцевича було засуджено до 10 років ув'язнення.

У цих надзвичайно складних соціально-економічних умовах підпільникам не залишалось нічого іншого як застосовувати жорсткі адміністративні методи у поєднанні із пропагандистською роботою. Їх зміст наочно ілюструє наказ від 1947 р. оунівського зверхника «Жара», який діяв на терені крайового проводу ОУН «Поділля»: «Наказую – в протязі двох неділь зібрати з дня отримання з селян Вашого села не менше 4

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 69. – Т.10. – Арк. 447.

² Там само. – Арк. 102.

³ Там само. – Спр. 77. – Т.18. – Арк. 805.

тисяч карбованців, двадцять метрів полотна, коло десяти пар білизни. Вище згадану збірку грошей на бойовий фонд, полотна і білизни перепроводжуйте те при допомозі наявних десятників, близької родини та найбільш нам співчуваючих людей. Перед розісланням помічників Вам людей до селян по збірку поясніть їм, щоб Вони звертались до селян як найбільш конспіративно...

Назначайте селянам здачу грошей по 100, 200, 300, 500 і до 1000 карб. залежно від господаря та не обмежуйтеся на назначеній кількості. Пам'ятайте, що за виконання цього наказу кождий з нас має відповісти своїм сумлінням перед укр. [аїнським] народом та Проводом, котрий дав цей наказ. С[лава] У[країні]. Провід[ник] «Жар»¹.

Характерно, що для поширення бофонів оунівці з метою конспірації нерідко використовували місцевий сільський актив – голів та секретарів сільських рад, бригадирів, ланкових колгоспів, учителів, які одночасно проводили підписку на облігації державних позик СРСР. Такі факти часто зустрічаються в оперативних зведеннях НКВС.

Примусові обкладання контингентами об'єктивно породжували різні зловживання, з якими керівники ОУН та УПА намагалися вести безкомпромісну боротьбу. Так, «Стрийський» – шеф штабу 3-ї військової округи «Лисоня» в наказі від 12 липня 1945 р. відзначав, що «відділи чотового «Зенка», чотового «Сокола» при зустрічі з населенням поводитися не як українські повстанці, а як зайди диверсанти». Командувач УПА «Захід» полковник «Шелест» наказом від 28 квітня 1945 р. вимагав «випадки грабіжей, здирання (до того ж бідняків, або без попередньої перевірки маєткового стану і роз'яснення власників)... переслідувати і строго карати». «Гончар» з Тернопільського обласного проводу ОУН, який діяв на терені з криптоміном «Чорногора», наказав суворо перевірити чи не було «надужить» при проведенні збірок 31 серпня 1945 р., рекомендував підлеглим вести люту боротьбу зі зловживаннями: «Застосувати найсуворіші кари супроти злочинства та бандитизму. За найменший прояв крадіж, чи бандитизму, з місця дати протоколи та застосувати найстрогіший вимір кари, включно до кари смерті (за апробатою надрайону). Дуже часто агентура НКВС висилає своїх агентів поміж населення, які прикидаються орг[анізаційними] людьми та чинять різні надужиття серед населення, тільки тому, щоби спровокувати населення супроти нашого руху»².

Слід зазначити, що керівники ОУН усіх рівнів турбувалися, щоб непопулярні податкові та реквізиційні заходи підпілля супроводжува-

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 77. – Т.18. – Арк. 119.

² Там само. – Арк. 135.

лись відповідною роз'яснювальною роботою із застосуванням різноманітного пропагандистського арсеналу: летючок, брошур та бофонів, роль яких з економічної точки зору в ті роки майже цілком зводилася до функції реквізиційних розписок та квитанцій про виконаний грошовий контингент. Тоді ж у справі поповнення повстанського бюджету почали з'являтися тривожні симптоми, спричинені важким економічним становищем населення, терором властей, невизначеністю. Селяни не могли безкінечно витримувати важкий тягар. Ілюстрацією такої ситуації є протокол Устрицького районного проводу ОУН (Польща): «Протокол справи беф[онів] проголошення УССД 30-VI.48 р. В куші 71 роздано поміж населення беф[онів] пр[оголошення] УССД на суму 512 крб. (п'ятсот дванадцять крб.) Населення бофони понищило, а зараз гроші є не стягальними. Постій 15.– VIII. 48 р. Про правдивість протоколу стверджують: Прапор, Гуцул, Бистрий»¹. Подібні приклади були і на Станіславівщині. Заарештований енкаведистами 1949 р. учасник підпілля М. Глібо, відповідальний за поширення бофонів, зізнався: «У грудні 1948 року від станичного «Колоса» мною були отримані ОУН-бефони на суму 1 500 крб., котрі я особисто поширював серед жителів села Спас. Я особисто поширив на суму 115 крб., а ті що залишились, зберігав у себе, оскільки жителі не хотіли їх брати і гроші не давали»².

Про труднощі збору коштів для потреб підпілля дають також уявлення матеріали кримінальної справи на жителяку с. Васильківці Пробіжнянського району Тернопільської області Софію Івасюк, яка отримала від оунівки Ганни Ткач («Зарічної») бофони на суму 800 карбованців із завданням реалізувати їх серед населення. Проте Івасюк не змогла виконати завдання, оскільки жителі села відмовились платити гроші. Свідчення на суді жителів с. Васильківці Антона Вертимаги, Миколи Макамчука та Тетяни Клейзуб яскраво передають настрої застрашених більшовицькими репресіями та контингентами селян: «У червні 1948 року я рубав дрова у своєму дворі. До мене підійшла підсудна Івасюк, покликала до воріт і сказала, що я повинен дати 25 карбованців; для кого й для чого вона не сказала. Я відповів Івасюк, що не повинен нікому давати гроші, оскільки я повністю розрахувався з податками і держпозикою. Тоді Івасюк сказала, що для мене є «бофон» на 25 карбованців. Але й на це я відповів, що у мене немає грошей і не дав їй ні гроша... В червні 1948 року я разом зі своїм батьком працював на подвір'ї. В цей час підійшла підсудна Івасюк і покликала до воріт мого

¹ ДАТО. – Ф. Р3432. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9.

² ГДА СБ України, Івано-Франківськ. – Спр. 6001. – Арк. 41–42.

батька. Вони про щось говорили, але я не кинув роботу. Потім до мене підійшов батько і показав «бофон». Він мені сказав: «Ось дала Івасюк. Потрібно позику платити.» Я сказав батьку, щоб він заховав цей папірець, бо його можуть заарештувати. Але, оскільки батько неписьменний, я взяв у нього бофон і спалив його... Підсудна Івасюк підійшла до мене і сказала: «Дай 25 карбованців позики.» Я їй відповіла, що у мене немає грошей. Підсудна на це сказала: «А більшовикам даєш, а нашим не хочеш допомогти!»¹.

Такі обставини спонукали підпілля згадувати старі та шукати нові шляхи поповнення бюджету. Найпоширенішим способом було примусове оподаткування (під загрозою репресій) активістів колгоспного руху. Їм оунівці надсилали листи, у яких вказувалося, що вони «допустилися скрайнього злочину супроти українського народу», а тому для його спокутування у десятиденний термін мусять внести на «бойовий фонд» визначену підпіллям суму грошей.

У вилучених чекістами в грудні 1951 р. документах, які належали загиблому керівнику оунівського підпілля Галичини Роману Кравчуку, містилася його вказівка проводити конспіративно-силовим способом грошові збірки й заготівлі. Разом із тим рекомендувалося і надалі надавати перевагу добровільній допомозі симпатиків ОУН. У червні 1951 р. крайовий референт пропаганди цього ж проводу «Гомін» продублював вказівку свого зверхника, наказавши поширювати бофони «під пресією», а також грабувати каси й магазини. Подібні настанови містилися також і в інструкції керівника Дрогобицького окружного проводу Я. Косарчина (жовтень 1951 р.). Тільки за другу половину 1951 р. на теренах Львівщини оунівцями було експропрійовано 542 610 крб. готівки, а органами МДБ вилучено бофонів на суму 878 150 карбованців.

Такі ж способи добування готівки застосовував і районний провідник ОУН у Заліщицькому районі Тернопільської області П. Совсун («Вір»), який, отримавши на початку 1951 р. від надрайонного провідника М. Ярчука («Клима») бофони на суму 3 тисячі карбованців, наказав поширити їх серед населення «в примусовому порядку».

Виявлено непоодинокі факти, коли бофони виконували невластиву їм грошову функцію, щоправда, в гіпертрофованому вигляді. Керівництво деяких структур ОУН, перш за все на ПЗУЗ, уже в 1945 р., незважаючи на непрестижний вигляд бофонів і, очевидно, сподіваючись на патріотизм населення, масово використовувало названі квитанції як своєрідний замінник грошей. За передані бійцями УПА продукти харчування,

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 11242. – Арк. 70–72.

одяг й інші послуги селяни отримували бофони в еквіваленті вартості товарів. Через значні труднощі в діяльності підпільної господарської мережі такі явища незабаром стали типовими для усього підпілля ОУН в Україні. Про застосування бофонів згадував відомий учасник ОУН на Буковині Пантелеймон Василевський: «Чулося і таке швець казав вірному другові: «Вибач, але пошиті чоботи я віддав учора до лісу за «бофони», бо ж босий повстанець – не воїн» і мусів чекати на другі»¹.

Подібні випадки траплялися 1947 року й у Шумському районі Тернопільської області. Так, у «В журнале бандпроявлений в Шумском районе (1944–1952)» енкаведисти занотували: «3-го січня 1947 р. в селі Тилявка бандити «Герасима» відвідали господарство гр. Затворнюка М., забрали в нього кабана вагою понад 100 кг, розрахувавшись з ним бефонами»².

Підпільники користувались грошовими документами і під час конфіскацій у державних і кооперативних господарствах. У 1950 р. оунівці забрали кількох свиноматок із колгоспу ім. Сталіна (с. Завалів Монастирського району Тернопільської обл.). Працівниці свиноферми Катерині Білик натомість залишили «папір з малюнком», тобто бофон.

У населення після проведення в СРСР грошової реформи було дуже мало готівки, тому внески на бойовий фонд ОУН надходили у вигляді продуктів власного виробництва. Запровадження 1947 р. в СРСР карткової системи ще більше звузило можливості повстанців отоварювати гроші.

Українське підпілля не лише проводило реквізиції у населення, але й віділяло йому частку свого майна. Серед архівних документів ОУН і УПА збереглися розписки про допомогу голодуючим. Так, у квітні 1947 р. у Борщівському районі Тернопільської області оунівцями видано грошову допомогу родинам, господарства яких знищили більшовики: «Сокола» – 100 крб., Крик Ганни – 150 крб., «Петра» – 190 крб. Восени 1948 р., перебуваючи у Золочівському районі Львівської області, В. Кук («Леміш») виділив зі своєї каси 2 тисячі рублів на матеріальну допомогу батькам крайового провідника ОУН Р. Кравчука. У квітні 1949 р., дізнавшись, що батька Р. Кравчука захопила спецгрупа МДБ під виглядом повстанців, В. Кук дав вказівку тереновим провідникам ОУН ще раз подати допомогу його матері грошима в сумі 2 тис. карбованців³.

¹ Василевський П. Буковинські «бофони» // Дрогобицький колекціонер. – 1993. – Серпень-вересень. – С. 9.

² ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 24. – Арк. 12.

³ ГДА СБ України, Львів. – Спр. П-11755. – Арк. 88–89.

Певну частину коштів (як разову акцію) рекомендувалося видавати українським дітям для того, щоб вони могли купити підручники, зошити й інші речі для школи. При цьому їм потрібно було роз'яснювати, що гроші вони отримали від українських повстанців. У фінансовому звіті провідника ОУН у Заліщицькому районі П. Совсуна («Віра») внесено суми 3, 20 та 50 рублів, які були передані дітям 23 жовтня 1951 р.

Усю добуту іноземну валюту, яка на той час була в обігу, а також золото, срібло, дорогоцінне каміння й інші коштовності районні проводи направляли до вищих інстанцій. При цьому у фінансових документах (протиквиті, квиті і касовій книзі) вони мали давати їх точний опис: вид, якість, величину, вагу й інші прикмети. Певна частина коштовностей як недоторканий запас також залишалася в розпорядженні крайових проводів. Так, у першій половині 1945 р. провід ОУН на ПЗУЗ мав радянської готівки в сумі 250 тис. рублів, 100 золотих рублів та вироби із золота.

Якщо у 1944–1947 рр. районні провідники разом із касовим звітом подавали «запобігання на гроші» на наступний місяць для «задоволення вимог терену» і після розгляду керівниками відповідного рангу їх отримували, то від 1948 року кожен районний провід зобов'язаний був раз у два місяці надсилати в надрайон лише строго фіксовану суму від 10 до 20 тисяч карбованців (залежно від можливостей терену) і самостійно забезпечувати себе на наступні два місяці. Про джерела отримання коштів було сказано так: «звідки ці гроші брати – райпровідники будуть поінструктовані усно». Відтак районний провід ОУН і підлеглі йому структури могли утримувати себе лише за рахунок додаткових прибутків. Провідники всіх рівнів мали пояснити кадрам особливу цінність грошей для організації, потребу економного господарювання та стимулювання добування додаткових фондів. Інструкція вимагала від посадових осіб підпілля забезпечити сувору уніфікацію і контроль фінансів. Фінансове діловодство мали вести, як правило, теренові провідники або особи ними призначені («касієри»). Проте відповідальність у всіх випадках несли теренові провідники. Вищі організаційні осередки, які брали гроші від людей, собі безпосередньо не підпорядкованих, виставляли їм бон. Останні мали його як готівку з протиквитом висилати у вищі структури підпілля. У разі втрати грошей, потрібно було скласти докладний протокол, підписаний щонайменше двома особами, а втрачену суму занести до касової книги у розділ «розхід».

Касові висновки та звіти про стан каси потрібно було робити два рази на рік (30 червня і 31 грудня). Касові звіти провідники, як правило, підписували касовим псевдонімом, а також вказували криптонім

каси, а суми касових звітів кодували шестизначним кодом. Так, провідник Шумського районного проводу ОУН «Яструб» звіти каси з умовною назвою «Саки 585» підписував псевдонімом «Ісбор». Усі касові документи зберігалися до перевірки компетентними особами. Лише організаційний зверхник вищого ступеня мав право ліквідувати додатки до касових книг.

Зверхники всіх рівнів, які використовували кошти з бойового фонду, окрім офіційних касових звітів, докладно пояснювали причини витрат. У 1949 р. кожний районний провідник із терену крайового проводу ОУН «Поділля» був зобов'язаний один раз у два місяці звітувати про стан фінансів, долучаючи до звіту 10 тис. карбованців.

Незважаючи на тяжкі обставини, рознарядка в той час здебільшого виконувалася, тому крайовий провід «Поділля» міг отримати для своїх цілей близько 2,3–2,5 млн. карбованців готівки. Окрім того, кожен з 38-ми районних проводів Тернопільської області та 4–5 повноцінних районних проводів Кам'янець-Подільської області також щорічно мав у своєму розпорядженні до 15 тисяч карбованців, які здобував додатково. Таким чином, розмір щорічного грошового утримання крайового проводу ОУН «Поділля», яке формувалося за рахунок бойового фонду, станом на 1949 р. сягав понад 3 млн. карбованців. Приблизно такі ж суми готівки добували районні проводи і в інших регіонах Західної України. Так, 1946 р. Стрийський районний провід ОУН зібрав 800 тис. крб. (80 тис. після деномінації 1947 р.)¹. Беручи до уваги ці показники, підпілля ОУН Західної України у той час отримало близько 17 млн. крб. готівки.

Великі потреби в коштах вимагали великих накладів друку бофонів. Згідно зі звітом Центрального проводу ОУН загалом на західноукраїнських теренах 1947 р. було надруковано 11 680 бофонів, а 1948 р. – 33 700².

Шляхом залучення до сплати грошових контингентів населення Західної України український національно-визвольний рух зумів мобілізувати значні матеріальні ресурси, які спрямовувались для організації збройної боротьби та у видавничо-пропагандистську діяльність з метою поширення правдивої інформації про ідею та чин ОУН.

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). – К., 2006. – С. 338.

² Даниленко В. Бофони у фінансово-господарській діяльності ОУН і УПА // Історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 3–16.

Розділ 4. Підпільні друкарні, емісія та поширення бофонів

Перед приходом Червоної армії на західноукраїнські землі у 1943–1944 рр. оунівці зуміли організувати цілісну та струнку систему видавничих осередків та підпільних друкарень. Кожен обласний провід мав у підпорядкуванні 2–3 великі друкарні та близько десятка технічних ланок («звен»). Так, у с. Антонівці Шумського району, в будинку лісничого з червня 1943 р. для потреб південної групи УПА «Північ», Воєнної округи (ВО) «Богун» та Рівненського обласного проводу діяла велика друкарня. В серпні 1943 р. друкарню разом зі штабом групи УПА передислокували в с. Градки Мізочського району Рівненської області. У той самий час неподалік с. Бережниця Сарненського району для потреб групи УПА «Заграва» запрацювала подібна потужна друкарня. Згодом вони стали осередками зорганізованої в УПА Української Пресової Служби (УПС)¹.

У Північно-Східній Волині на терені командира «Гонти» оунівці організували вишкіл, де відомий український графік Ніл Хасевич навчав техніки різьби обдарованих підпільників. Планувалося, що випускники цієї мистецької школи увійдуть до штату великих підпільних друкарень і відтворюватимуть роботи з повстанської тематики свого учителя.

Однак реальність перекреслила всі плани підпілля. Чекісти розпочали накопичувати й аналізувати інформацію про підпільні друкарні ОУН ще з кінця 1942 р. Оперативні групи спецслужби, які масово направлялись на окуповану територію України в тил ворога, мали поряд з іншими завданнями виявляти підпільні друкарні націоналістів і добувати зразки їхньої продукції. Так, чекістська опергрупа «Розгром» на чолі з Григорієм Бурлаченком («Петровим»), яку в серпні 1943 р. було десантовано на базу партизанського з'єднання Бегми, що діяло на Рівненщині, нарівні з розвідувальною роботою збирала зразки оунівських підпільних видань. Аналогічну діяльність проводила й оперативна група «Волинці». Всі отримані дані надсилались до центру для додаткового вивчення.

Із приходом радянської влади розпочалися спеціальні акції, спрямовані на ліквідацію видавничої бази підпілля. Тільки з січня по вересень 1944 р. оунівці втратили кілька капітально обладнаних друкарень. Так, під час проходження фронту було виявлено друкарню Кам'янець-

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 14314. – Т. 1. – Арк. 48–49, 76–77; ГДА СБ України, Рівне. – Спр. П-13352. – Арк. 12–15; Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Документи і матеріали. – Т. 2. – Київ–Торонто, 1999. – С. XVIII.

Подільського обласного проводу ОУН та друкарню Тернопільського обласного проводу, яку організував у с. Пілатківцях Чортківського району окружний провідник «Гриць». Енкаведистам вдалося викрити і підпільну друкарню, розташовану в Почаївській лаврі.

20 січня 1944 р. відділом контррозвідки СМЕРШ 13 армії 1-го Українського фронту в с. Тинне Сарненського району заарештовано керівника друкарні окружного проводу ОУН та групи УПА «Заграва» Святослава Лапія («Щербака»), а згодом і працівника друкарні Арсенія Зінчука («Петра»). Після посиленого допиту вони змушені були показати контррозвідникам місце розташування цієї підпільної ланки. 22 січня у супроводі радянських контррозвідників та виділеної бойової групи з частини охорони військового аеродрому їх привезли в околиці с. Бережниця Сарненського району, де на відстані 1,5 км на схід від населеного пункту (хутір Люхча) в клуні господарства лісника було виявлено добре замасковану криївку. Двоє підпільників (друкар І. В. Мукусей – «Степан» та охоронник – співробітник військово-польової жандармерії УПА «Корч»), які були там, вчинили збройний спротив, однак, зрозумівши своє безпорадне становище, застрелились. У результаті операції, окрім друкарського обладнання (типографська машина «Варшава», фарба, шрифти та папір), чекісти також вилучили невелику кількість бофонів «волинської серії» та кліше для їх друкування. В ході слідства встановлено, що ця друкарня, яка не мала імені, створена в липні 1943 р. з ініціативи крайового керівника ОУН «Дубового» окружною референтурою пропаганди та політвідділом групи УПА «Заграва»¹.

У лютому 1944 р. відділом контррозвідки СМЕРШ 13 армії у взаємодії з територіальним підрозділом НКДБ у с. Тартак Дубнівського району в криївці, яка розташовувалась у господарстві лісника, було вилучено стаціонарну типографську машину, шрифт, фарбу, папір та інші допоміжні матеріали. Ймовірно, це була та сама друкарня, яка належала групі УПА «Північ» і яка раніше дислокувалась в с. Антонівці Шумського району Тернопільської області².

18 квітня 1944 р. Деражнянським райвідділом НКДБ Рівненської області на хуторі Бечаль під спаленою хатою селянина С. Пінчука знайдено криївку, де зберігалася стаціонарна друкарська машина, близько 200 кілограмів шрифту, запаси паперу та велика кількість віддрукованих «націоналістичних видань». Як видно з документальної фото-

¹ ГДА СБ України, Рівне. – Спр. П-13352. – Арк. 8–9, 15–16, 80.

² Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації Українських Націоналістів у 1944–1954 рр. – К., 2007. – С. 6.

графії, серед продукції підпільної друкарні були також кліше для емітування бофонів «волинської серії». На підставі аналізу захоплених у друкарні документів, змісту підпільних видань, чекісти дійшли висновку, що розгромлена ними друкарня, ймовірно, належала крайовому проводу ОУН на ПЗУЗ. А із серпня по вересень 1944 р. на Станіславщині під час проведення військових операцій енкаведисти розгромили три підпільні друкарні.

У доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю ВЧК–КГБ СРСР, голова КДБ УРСР В. Нікітченко оголосив деякі узагальнені результати боротьби спецслужби з оунівським підпіллям: знищено 7 800 керівників ОУН і командирів «озброєних банд», вилучено 131 тис. одиниць зброї, понад 100 підпільних друкарень, 300 радіоприймачів, велику кількість боєприпасів, «антирадянські брошури і летючки»¹.

За далеко неповними статистичними даними, що готувалися для партійних інстанцій, у ході боротьби з оунівським підпіллям органами держбезпеки та внутрішніх справ УРСР за 1944–1954 рр. вилучено 88 друкарських станків, 88 копіювальних машин (ротаторів і ротاپрентів), 1 014 друкарських машинок та понад 3 тонни типографського шрифту. Внаслідок цього струнку видавничу систему підпілля було порушено. Проте воно перебудовувалось і намагалось взяти реванш у більшовиків, збільшивши кількість міні-друкарень («гутенбергівок»). Графічні роботи в таких друкарнях виконували самоучки і часто вони не спроможні були копіювати праці Ніла Хасевича. Про це свідчать невдалі копії його бофонів номіналом 25 і 50 крб., які виконав підпільний митець Володимир Гнибіда («Неплюй») із Чортківщини {145–146}.

Про видавничі проблеми підпілля красномовно свідчать дві оунівські інструкції від 1948 та 1949 рр. щодо пропагандистської роботи: «Як про око в голові дбати про пропагандивні техзаходи. Якщо не будемо намагатися ставити цю справу якнайкраще, обсяги нашої пропаганди будуть мінімальні. Треба як найбільш планово використовувати всі машини для писання. В кожному надрайоні повинна бути хоч одна гутенбергівка. Це найкраща сьогодні друкарня. (Минулого року розіслали короткий опис гутенбергівки і праці на ній). «Р-1197»².

«... а) уважно перевірити, наскільки техзвена вже є розконспіровані у їх старих місцях, і, коли цього вимагає потреба, негайно конспіративно їх перемістити. Гутенбергівки не сміють падати;

б) уважати щоб не попасти на агентури при заготівлі паперу;

¹ ГДА СБ України. – Спр. 1290. – Арк. 112.

² ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 287–288.

в) постійно продовжувати заготовляти шрифт і цілі гутенбергівки. Коли наприклад, надрайон вже має добре діючу гутенбергівку, то новозаготовлені черенки треба добре заховати. Йдеться про те, щоби мати запасові гутенбергівки. Тоді можна буде друкувати безперервно, навіть у випадку захоплення більшовиками діючих друкарень;

г) постійно заготовляти матриці, фарбу».

Відповідальними за виготовлення бофонів були референтури пропаганди крайових, окружних та надрайонних проводів ОУН. Кліше для грошових документів виготовляли спеціалісти з підпільних друкарень та технічних «звен», які структурно входили в названі референтури. Потім, згідно із замовленням підрозділів, друкували певну кількість грошових документів. Незважаючи на відсутність на бофонах номерів, серій, вели суворий облік випущеної продукції, яку потім передавали в господарську референтуру. Так, у звіті осередку «Чорногора» (Тернопільський надрайон) йшлося про виготовлення 1948 р. для потреб підпілля бофонів «в річницю 30 червня 1941 року» в кількості 2 500 штук.

Референтури пропаганди через свої пункти зв'язку відправляли бофони для використання господарським референтурам окружних та надрайонних проводів. Після ліквідації господарських референтур бофони передавали уповноваженим проводом особам, які регулярно звітували про їх розповсюдження.

11 вересня 1951 р. в Коропецькому лісі (Тернопільщина) енкаведисти викрили схрон окружного провідника ОУН І. Сказинського («Криги»). Серед інших документів вони знайшли пакет із бофонами, який направлявся на адресу «КР-3», із таким розрахунком: « $5 \times 100 = 500$ ». Певне, конкретний учасник оунівського підпілля отримав для використання п'ять 100-карбованцевих бофонів.

Про економічні функції та технологію виготовлення бофонів писав колишній сотенний УПА М. Симчич («Кривоніс»): «Про існування бофонів знаю добре. Вони були у нашому підпіллі подібно як у більшовиків – облігації. Штапували їх в осередку окружного проводу ОУН побіля села Космача Косівського району. Купюри були різні, від 3-х до 100 карбованців. Вироблялися вони дереворитами, тобто різб'яр вирізував рисунок на дерев'яній дошці м'якої породи за попереднім зразком, а відтак штапував ці облігації»¹.

Час вимагав від оунівців мобілізувати всі ресурси для боротьби, тому незмірно зросла роль бофонів як важливої складової системи засобів поповнення повстанського бюджету. Ці грошові документи мали ще одну функцію – матеріального й політичного протистояння примусовому

¹ Васи́левський П. Буковинські «бофони»... – С. 10.

поширенню облігацій державних позик, випуски яких у ті роки досягли піку. На 1944–1946 рр. припадає щонайменше два десятки випусків грошових документів ОУН, у кожному з яких було від 4 до 8 номіналів.

Провід ОУН на Північно-Західних українських землях у 1944–1945 рр. розробив і випустив згадану раніше «волинську серію» бофонів номіналами 10, 25, 50, 100, 200, 300, 500, 1000 крб., що функціонували в 12 областях України та Білорусі, де діяли повстанські загони. Її автором був Ніл Хасевич. Названі грошові документи, на відміну від попередніх (галицьких) випусків, не приурочені до тієї чи іншої історичної події. Новацією випуску є велика кількість номіналів. Усе це свідчить, що бофони цього зразка планували використовувати триваліший час. Проглядається також намагання керівництва ОУН уніфікувати бофони на основі «волинської серії» і по можливості перетворити її у загальноукраїнську.

Бофони виділяються графічними особливостями. Зображення ніби документально передають високий бойовий дух, піднесення і звитязність повстанців. Вони стали своєрідним мистецьким еталоном для інших підпільних митців.

10-карбованцевий бофон за сюжетом і виконавським стилем дуже близький до 1000-карбованцевої квитанції. На обох зображена стрімка атака повстанців за підтримки танка {042, 055}.

25-карбованцевий грошовий документ із зображенням емблеми ОУН, як і 50-карбованцевий, умовно можна назвати гербовим {043–044}.

На 100-карбованцевому бофоні зображено повстанця з гвинтівкою, котрий як переможець топче повалений імперський прапор СРСР {047–048}.

На грошовому документі номіналом 200 крб. на передньому плані зображено трьох озброєних повстанців. Один з них кидає гранату. Вгорі малюнок – тризуб в овалі, вище якого напис півколом: «За Україну, за волю, за народ». Внизу також є написи: «УПА», «На бойовий фонд» {049}.

У центрі малюнка 300-карбованцевого бофона – колона озброєних повстанців під прапором, на якому тризуб і напис: «За Українську Самостійну Соборну Державу». У правому верхньому куті вказаний номінал, під ним напис у два рядки: «На бойовий фонд ОУН», до того ж слово «ОУН» виконано у вигляді емблеми цієї організації {051}.

На малюнку 500-карбованцевого бофона в овальній рамці подана постать воїна УПА, котра нагадує відомий графічний портрет «Клима Савура» роботи Н. Хасевича {052}. Існує кілька його різновидів, у яких риси обличчя повстанця, деталі одягу мають відмінності {053}.

Наявність різновидів грошових квитанцій цієї серії, ймовірно, викликана обставинами, про які згадувала у своїх спогадах М.Савчин («по-друга Марічка») – дружина крайового провідника ОУН на ПЗУЗ Василя Галаси («Орлана»). У важких підпільних умовах Ніл Хасевич мав учнів, яких вчив різьбити. Таких учнів із часом було направлено до підпільних друкарень і технічних «звен», де вони виготовляли кліше за проектами «Бей-Зота» (псевдо Н. Хасевича). Найвідомішими учнями митця були «Свирид», «Мирон» та «Артем»¹. Хасевич так досконало навчив їх технічної різьби, «що недосвідченій людині не раз важко було впізнати, чи це була відбитка з оригінального деревориту, чи кліші його ученика...»².

Слід зауважити, що з низки причин, пов'язаних, насамперед, з динамікою повстанської боротьби, впровадження грошових документів «волинської серії» йшло повільно. Тільки наприкінці 1944 р. структури ОУН були частково забезпечені «ходовими» квитанціями номіналами 50, 200, 300 карбованців. Номінали 10, 25, 100 і 500 крб. з'явилися в обмеженій кількості лише на початку 1946 р., тому є доволі рідкісними.

Порівняно з іншими аналогічними емісіями ОУН «волинська серія» була довговічнішою. Окремі її квитанції (50, 200 та 300 крб.) передруковували щонайменше до 1950 р., але їх номінал у зв'язку з проведеною в СРСР 1947 р. грошовою реформою зменшився вдесятеро. Деномінацію здійснювали перекресленням зайвого нуля. Щоправда, деякі бофони цієї серії, шляхом перероблення кліше, зазнали серйозних змін й у зовнішньому вигляді. Так, 1000 крб. грошовий документ після художнього доопрацювання деномінували 1948 р. у 50-карбованцевий {145}. Бофон у 500 крб. 1949 р. отримав номінал 10 крб., а 50-крб. став 5-карбованцевим. До того ж вони набули святкового вигляду, оскільки приурочувались до «Свята Зброї» {161–162}.

Характерною поліграфічною особливістю грошових документів ОУН «волинської серії» є друкування їх на листах у такій пропорції: три бофони чорного кольору і один – синього. Цілком можливо, що бофони синього кольору мали певне призначення, а саме – заохочення активних платників коштів у бойовий фонд підпілля.

Органічним доповненням до цієї серії став бофон номіналом 25 карбованців, випущений 1949 р. за проектом Н. Хасевича на відзначення 20-ї річниці ОУН. У центрі малюнка в овальній рамці зображені

¹ Графіка в бункерах УПА. – Філадельфія: «Пролог», 1952. – С. 43, 53, 55, 61, 65.

² Голяш С. Підпільні друкарні та їх друковане слово // В. Макар. Бойові друзі: збірка спогадів з дій ОУН (1920–1945). – Т. 2. – Торонто, 1993. – С. 71–72.

озброєні повстанці, повернуті обличчям на Захід. Один з них тримає прапор з емблемою ОУН. На рамці текст: «На бойовий фонд». Внизу – «ОУН». У горішніх кутах номінал {160}. Цей знак набув популярності у повстанців, тому його періодично передруковували, але вже з іншими датами: 1950, 1952 {203}.

Важкі умови підпільної боротьби призводили до того, що оунівці через гостру нестачу спеціально віддрукованих документів змушені були використовувати як бофони плакати малого формату. Особливо популярним на Волині був плакат роботи Н. Хасевича, присвячений Дню Української Державності (22 січня), який як грошовий документ номіналом 400 крб. (можливо, були й інші номінали) використовували повстанці на Ковельщині у 1946–1947 рр. {096}.

Одночасно із серією Н. Хасевича на Волині повстанці користувалися ще однією серією однотипних грошових документів номіналами 25, 50, 100, 300, 500 і 1000 крб. {090–095}. Динамічне плакатне зображення постатей трьох повстанців із традиційними атрибутами (прапор із тризубом, розірвані кайдани, підняті руки зі зброєю) символізує боротьбу за Самостійну Україну. Про обставини емісії та її належність до тих чи інших структур ОУН немає достовірних даних. Проте, враховуючи популярність серії Н. Хасевича, її абсолютне домінування на Волині, ця альтернативна емісія спонукає до глибокого й усебічного вивчення процесів, що проходили у той же час в підпіллі ОУН регіону. Є підстави пов'язувати появу серії з розколом 1946 р. крайового проводу ОУН на ПЗУЗ, коли керівник СБ Степан Янішевський («Далекий») разом зі співниками створив на Волині крайовий провід під криптонімом «Одеса», який лише формально підкорявся Центральному проводу¹. Цей провід був розбитий енкаведистами 1949 р.

Для видавничих цілей крайовий провід «Одеса» використовував запаси паперу, заготовлені ще в роки німецької окупації. Колишній член крайового проводу ОУН «Улас» на початку 1946 р. зумів отримати близько 150 кг паперу від симпатиків ОУН, які працювали на Моквинській паперовій фабриці. У грудні того ж року фабрика розпочала виробництво цупкого паперу, який користувався підвищеним попитом у підпіллі, насамперед для друкування плакатів та бофонів. Через загибель на початку січня 1947 р. «Уласа», оунівці так і не змогли отримати у достатній кількості папір з Моквинської фабрики. У 1947 р. цією справою зайнявся заступник С. Янішевського – Святослав Титко («Ро-

¹ ГДА СБ України. – Спр. 1290. – Арк. 126.

ман») та підпільник «Павло», які зуміли організувати доставку паперу з Києва, а згодом з Понінківської паперової фабрики¹.

На теренах діяльності проводу «Одеса», зокрема на Житомирщині, у 1945–1946 рр. оунівці використовували бофон номіналом 30 крб., на якому зображено картуш із тризубом та вміщено напис: «Воля» {072}. Про обставини цієї емісії докладнішої інформації отримати не вдалось. За неперевіреними даними, ці бофони могли бути виготовлені на Станіславщині та принесені на Волинь рейдуючими групами УПА.

У 1946–1948 рр. на ПЗУЗ оунівці (очевидно, ланки район–надрайон) використовували також бофон номіналом 25 крб., написи, орнамент і рамка якого виконані друкарською машинкою. В центрі малюнка – постать воїна УПА з прапором та шаблею {097}. Про обставини виготовлення цього грошового документа та його належність до тих чи інших структур ОУН даних немає.

У 1950–1951 рр. провід ОУН «Москва» ще мав у своєму підпорядкуванні кілька потужних друкарень: ім. І. Терейка («Дибова») та ім. Кліма Савура. Остання з них розташовувалась у с. Радомишль (недалеко від м. Луцька). Скоріш за все саме її підірвали вибухівкою (оперативний захід «Сюрприз») енкаведисти у січні 1951 р. Серед загиблих був заступник керівника крайового проводу «Верхованець» та бійці «Андрон» і «Конон», можливо, учні Н. Хасевича. Іншу друкарню організував на Ковельщині 1951 р. керівник крайового проводу ОУН В.Галаса («Орлан»).

На жаль, не вдалося знайти достатньо документального матеріалу про фінансову діяльність Львівського крайового проводу ОУН. Це пояснюється, насамперед, тотальною роботою репресивного апарату на Львівщині та Дрогобиччині, його високою концентрацією. Саме тут, порівняно з іншими західними областями України, репресивний режим був чи не найжорстокішим. Усі летючки, бофони, часописи, котрі виготовляли підпільники, органи МДБ–МВС безжалісно знищували як такі, що не мали оперативної цінності й, більше того, містили антирадянську пропаганду. Про це свідчать численні кримінальні справи на учасників ОУН і УПА. В постановках військового трибуналу Прикарпатського військового округу, як правило, була вимога після судового процесу знищувати матеріали «наклепницького» характеру на чинний у СРСР лад.

Для пропагандистської роботи підпільники використовували передову на той час поліграфічну базу. Серед талановитих художників–

¹ Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... – С. 13.

графіків чільне місце посідає уродженець Тернопільщини Петро Обаль. Керівництву підпілля він був відомий як борець за волю України, який свій патріотизм довів ще у 1918–1919 рр., воюючи з більшовиками у складі 10-ї бригади УГА. На відміну від Н. Хасевича, він не мав підпільної школи, оскільки перебував на легальному становищі – викладав малювання у Стрийському педагогічному училищі. Як встановили слідчі з МДБ, регулярні контакти митця з оунівським підпіллям розпочалися наприкінці зими 1945 р., коли легалізований оунівець, бухгалтер райвно Володимир Губернат відвідав його квартиру і передав невеличкий аркуш паперу, на якому були контури малюнка: повстанська могила із хрестом і тризубом та написом на могильній плиті «Полеглим бійцям за волю України». П. Обаль, опрацювавши ідею малюнка, за короткий термін виготовив проект дереворита, який передав своєму зв'язковому, а той – підпіллю.

У жовтні 1945 р. на замовлення підпілля ОУН П. Обаль виготовив новий проект дереворита з постаттю січового стрільця, присвячений «Листопадовому зриву». Відтоді та фактично до арешту в грудні 1949 р. він з року в рік опрацьовував ці дві теми і виготовляв нові твори малої графіки, які потім копіювались підпіллям {086–087}. Принаймні він зізнався, що два малюнки, які він виготовив у 1946 і 1947 р., були присвячені цим знаменним датам.

Таким чином, можна дійти висновку, що певна частина плакатів та бофонів, присвячених ЗУНР та «Святу Героїв», на теренах Львівського крайового проводу ОУН і крайового проводу ОУН «Поділля» була спроектована саме П. Обалем.

До виготовлення бофонів також мав відношення член ОУН з 1933 р., професійний художник-графік «Омелян», який закінчив двокласну художню школу у Львові за спеціальністю «церковний живопис», а потім брав ще й приватно уроки в Перемишлі у професора О. Кульчицького. Навесні 1930 р. він розпочав практику церковного живопису у художника Павла Запорожського з Перемишля, з яким у 1930–1938 рр. спільно працював над оформленням церков у різних місцевостях Галичини. У період німецької окупації він навчався на художніх курсах образотворчого мистецтва при Спілці українських художників у Львові під керівництвом професора К. Сапруна, а із травня 1946 р. працював у технічній ланці Перемишльського окружного проводу ОУН, яким у той час керував М. Гук («Григор»). У вересні 1947 р., коли сталося переселення українського населення під час акції «Вісла» та евакуація за наказом керівництва ОУН кращих сил підпілля Закерзоння в Україну, митець потрапив у розпорядження Самбірського

надрайонного проводу ОУН, де продовжував виконувати графічні роботи під псевдонімами «Кри-н», «Крилан». 1 жовтня 1948 р. «Омеляна» призначили художником і гравером технічного «звена» Дрогобицького окружного проводу ОУН. У травні 1949 р. після ліквідації радянськими спецслужбами провідника Дрогобицького окружного проводу ОУН І. Лавріва («Нечая») і керівника типографії цього проводу «Снобьяка» «Омеляна» підвищили в посаді та призначили керівником видавничого осередку підпілля. Приблизно 8–10 жовтня 1949 р. митець загинув під час проведення чекістсько-військової операції у гірсько-лісовій місцевості на межі Славського, Підбузького, Бобринського і Турківського районів Дрогобицької області, в ході якої було ліквідовано технічну ланку та типографію ім. Лопатинського¹.

На теренах Львівського крайового проводу ОУН творили й інші митці, які залишили на бофонах і плакатах лише свої ініціали М. Г., К. Е. та Я. Р. Керівник підпільної друкарні Дрогобицького обласного проводу ОУН «Кравець», який загинув 23 липня 1950 р. в с. Лихобора (Славське), мав спеціальну друкарську освіту.

У грудні 1948 – січні 1949 р. органами МДБ припинено діяльність двох підпільних друкарень, які підпорядковувалися Золочівському окружному проводу ОУН. Так, 28 грудня 1948 р. на хуторі Велин Заболотцівського району Львівської області під час проведення чекістсько-військової операції загинув керівник технічної ланки цього проводу «Окріп» та його друкарка. В криївці, де вони переховувалися, чекісти вилучили ротатор, друкарську фарбу, кліше для друкування листівок та бофонів, а також велику кількість віддрукованих пропагандистських видань.

Наприкінці 1946 р. крайовий провідник ОУН В. Кук («Леміш») відновив діяльність підпільної друкарні неподалік с. Зозулі Золочівського району, яка стала працювати під його безпосереднім керівництвом. Оскільки її обладнання було доволі громіздким, В. Кук прийняв рішення використати лише запаси шрифту, а друк проводили на саморобній «гутенбергівці». У цій друкарні друкувалися такі видання, як журнали «До волі», «За Україну», «Інформатор», «За волю нації», «На зміну», «Юні друзі», «Не на життя, а на смерть», нариси про видатних націоналістів, плакати, бофони та листівки. Матеріали для друку отримували через зв'язкових від УГВР та особисто від Р. Шухевича, який конспірувався під цифронімом «171»².

¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 7. – Київ – Торонто, 2003. – С. 264.

² ГДА СБ України, Львів. – Спр. П-11755. – Арк. 44–46.

У листопаді 1948 р. у Львові емігрантами було викрито молодіжну організацію «Борці за волю України» (БЗВУ), яку очолював працівник друкарні Львівської філії АН УРСР Роман Чех («Немо»). У ході оперативних та слідчих дій встановлено, що Р. Чех із весни 1945 р. підтримував зв'язок з референтом пропаганди Брюховичського районного проводу ОУН «Яничаром», від якого одержував завдання та рекомендації щодо ведення ідеологічної роботи серед української молоді. У серпні 1946 р. «Яничар» передав «Немо» вирізане з гуми кліше для друку бофонів номіналом 25 крб. і той виготовив 500 примірників на загальну суму 12 500 крб. Р. Чех спільно з іншими членами організації Я. Теслею, С. Грицівим, Р. Кулебою, Р. Куликом, В. Шотом, Р. Альфавіцьким, З. Лешком і Л. Савчуком, використавши викрадене ними друкарське обладнання та матеріали, зуміли випустити кілька накладів газети «Тризуб», розповсюдити в місті виготовлені листівки, розробити проект бофонів, окремі елементи оформлення яких були запозичені з національних грошових знаків періоду 1918–1920 рр.¹

14–15 січня 1950 р. під час проведення чекістсько-військової операції на Львівщині неподалік від с. Чернилява Краковецького району виявлено 9 криївок, в одній з яких знаходилася підпільна друкарня ОУН. З-поміж вилученого обладнання та матеріалів було близько 40 тис. листівок, а також плакати, карикатури та бофони.

У 1944 р. одна зі структур підпілля Львівського крайового проводу ОУН віддрукувала серію однотипних грошових документів номіналами 5, 10, 20 і 50 карбованців, присвячену черговій річниці «Листопадового зриву», тобто ЗУНР. На передньому плані малюнка зображено українського січового стрільця з гвинтівкою та прапором у руках. Характерно, що синя і жовта смуги прапора розміщено не поперек, а подовж. На осінніх листках, що падають, дати: 1918 і 1944 рр. {029–032}.

Серія 1945 р. складається із шести номіналів: 5, 10, 20, 50, 100 і 500 {060–065}. Уперше інформація про окремі бофони цієї серії та їх ілюстрації (зокрема, номінали 5, 10 і 50) з'явилися 1946 р. в діаспорному виданні «Америка» з таким пояснювальним текстом: «Жетони, друковані на «фонд УПА» в 1945 році в підпільній друкарні ОУН в Україні». Населення називало такі жетони «гроші УПА»².

Малюнки віддзеркалюють важкі бої повстанців, роблять акцент на їх героїзм і самопожертву:

5 – розгорнутий прапор із тризубом;

10 – динамічна постать повстанця з гвинтівкою;

¹ ГДА СБ України, Львів. – Спр. П-27016. – Арк. 3–12, 69, 88, 96.

² Америка. – 1946. – Ч. 52. – 16 травня.

20 – атака повстанців на тлі полум'я;

50 – стилізоване зображення Архангела архістратиґа Михайла зі щитом і мечем, який за народною міфологією «кидає громами та вбиває чортів»;

100 – алегоричне зображення казкового героя у поєдинку зі змієм (можливо, це Юрій-змієборець);

500 – повстанець із прапором та гвинтівкою.

Існують різновиди грошових документів 10 і 50 з наддруківками «УПА. Христос Воскрес» та печаткою «УПА». Очевидно, їх використовували як великодні бофони у дальші роки повстанської боротьби {066–068}.

Є підстави вважати, що ці грошові документи могли бути надруковані у підпільній друкарні ОУН, яка з 1943 р. розміщувалась у Миколаївському районі Львівської області, оскільки лише вона могла друкувати у кольорах. Керівником її був Микола Дужий, згодом секретар Президії УГВР. Наприкінці травня 1945 р. друкарню викрили більшовики, а її керівника засудили на 10 років каторги.

Після знищення друкарні Львівський крайовий провід ОУН зумів обладнати ще кілька підпільних друкарень, технічно не менш досконалих.

Серія 1946 р. представлена п'ятьма номіналами: 5, 10, 20, 50 і 100 {073–077}. Фотографії деяких бофонів цієї серії вперше були опубліковані у 1982–1983 рр. у діаспорному журналі «Визвольний шлях»¹.

За непідтвердженими даними, грошові документи цієї серії могли бути віддруковані у підпільній друкарні ОУН ім. Є. Легенди, розташований у с. Уличне на Дрогобиччині. Разом з редакційним складом там перебувало керівництво ВО «Маківка». У 1946 р. друкарню знищили більшовики. У бою загинув командир «Маківки» – поручик «Щит».

Для серій 1945 і 1946 років характерним є лаконізм написів: «УПА» і номінал. Такі серії відбиті з дереворитів, що їх виготовили професійні художники-графіки. Завдяки виразності, сконцентрованості сюжетів, динамізму, ці бофони мало чим поступаються відомій «волинській серії» Н. Хасевича. Окремі фахівці вважають, що серія бофонів номіналами 5, 10, 20, 50, 100 і 500 виконані за проектами П. Обалю.

Через те, що підпільні друкарні викривали більшовики, тиражі серій грошових документів 1945–1946 рр. були практично знищені. До нашого часу дійшли лише передруки 1946–1947 рр., здійснені оунів-

¹ Визвольний шлях. – 1982. – Кн. 12/417, грудень. – С. 1442–1443; 1983. – кн. 2/419, лютий. – С. 168.

цями у Зальцбургу (Австрія) та Мюнхені (Німеччина), щоб зібрати кошти серед емігрантів для потреб підпілля в краї¹.

Яким чином оригінали були доставлені за кордон – точно не відомо. Напевне, частину їх (здебільшого авторства П. Обалю) туди зуміла переправити Ірина Савицька («Бистра»), яка, виконуючи особисте завдання Р. Шухевича, в складі кур'єрської групи перейшла на Захід. Її мати Євдокія Вінницька (Савицька) проживала по сусідству з П. Обалем і була утримувачем конспіративної квартири головнокомандувача УПА, куди приходили його зв'язкові К. Зарицька («Монета»), О. Ільків («Роксолана») та М. Пашківська («Марта»).

На теренах Львівського краю ОУН використовувався бофон номіналом 30, випущений до 6-ї річниці Акту від 30 червня 1941 р. У центрі малюнка, в овальній рамці, на тлі львівського краєвиду зображений вояк УПА з гвинтівкою та жінка з прапором, на якому напис: «30.VI.1941». Внизу малюнка – перехрещені мечі та металевий шолом. На стрічках розміщені тризуб й емблема ОУН {113}. У 1947 р. одна з районних (чи надрайонних) структур Львівського крайового проводу ОУН до 29-ї річниці ЗУНР випускала бофон номіналом 100 крб. {114}.

Провід Львівського краю вніс певні новації в розвиток бофонної системи. Протягом 1947–1950 років для потреб підпілля тут виготовляли двобічні бофони з відривними талонами («корінцями»). Зворотній бік грошового документа виконував функції агітаційної летючки, а талон сприяв поліпшенню фінансової звітності.

Прикладом можуть служити однотипні багатоколірні бофони Львівського крайового проводу ОУН номіналами 100, 200 і 300 крб. від 1948 р., видрукувані «в сьому річницю відновлення Самостійної Української Держави». На тлі львівської ратуші зображені озброєний повстанець та дівчина в національних вбраннях, які на протягнутих руках тримають картуш із тризубом. Схід сонця, майоріння прапорів створюють святковість і урочистість події. Обрамлює бофон вінкове плетиво. Зворотній бік грошового документа використаний для публікації звернення повстанців із приводу 7-ї річниці Акту від 30 червня 1941 р. про відновлення Української Держави. На відривному талоні вказані номінал бофона і дата «30.06.1948 р.», тобто річниця, до якої приурочений випуск грошового документа {139}.

Того ж року підпільні митці Львівщини з нагоди «Свята Зброї» виготовили багатоколірний бофон номіналом 500 крб., який композиційно поєднаний із попереднім випуском і є продовженням авторського циклу. В

¹ Шлях Перемоги. – 1982. – 17 жовтня.

центрі малюнка меч – символ боротьби та схід сонця – надія на перемогу. На рамці, прикрашений вінком дубових гілок та калинових китиць, гасло: «Бо тільки меч а не слова здобуде нації права!» На звороті бофона віддрукована летючка, яка розкриває політичний зміст свята {140}.

Аналогічно скомпоновані й бофони номіналами 25 і 50 крб., приурочені до 30-ї річниці ЗУНР. Сюжет малюнка традиційний: січковий стрілець в однострої з гвинтівкою та прапором у руках на тлі львівських соборів і ратуші. В центрі прапора, з порушенням законів геральдики, через два поля зображено малий герб України. На відривному талоні також наявні номінал та дата {143–144}.

Шоста річниця від створення УПА відзначена виходом бофонів номіналами 100, 200 і 300 крб. На передньому плані малюнка – троє озброєних повстанців під жовто-блакитним стягом, на якому герб також розміщений із порушенням законів геральдики {142}.

У 1949 р. Львівський крайовий провід ОУН повторив свій, уже традиційний, тематичний випуск бофонів номіналами 10, 25, 50, 100 і 200, присвячений Акту 30 червня 1941 р. Через труднощі боротьби документи, порівняно з випуском 1948 р., оформлені дещо скромніше, здебільшого лише у двох кольорах: червоному і чорному. В центрі малюнка – висвітлена сонцем постать повстанця з піднятою гвинтівкою. Праворуч і ліворуч від нього зі знаменами й букетами в руках – юнак та дівчина у вишиванках. Віддалік видніються силуети львівських соборів {156–157}.

В оперативних документах енкаведистів, датованих 1948 р., є скіпи відомості про те, що в районі с. Сопот діяла капітально обладнана підпільна друкарня й видавничий осередок, які очолював «Полтава»¹. Цей факт дає підстави вважати, що частину емісій грошових документів ОУН Львівського крайового проводу 1947–1948 рр. було віддруковано саме тут.

Тему «Свята Героїв» і трагізм становища підпільників доволі образно розкриває ще один безномінальний бофон, виконаний, імовірно, професіональним графіком Я. Р., ініціали якого вміщені під малюнком. У центрі композиції – могила українського повстанця, біля якої скорботна фігура жінки на колінах, що оплакує Героя {187}.

У 1950 р. Львівський крайовий провід ОУН випустив серію грошових документів, присвячених черговій річниці проголошення відновлення Української Держави. До нашого часу дійшов лише бофон номіналом 25 крб. із традиційним малюнком міської ратуші та соборів {193}. А 1951 р. до цієї ж події повстанці повторили відому серію 1949 року {198–199}.

¹ ГДА СБ України, Львів. – Спр. 3232. – Т. 2. – Арк. 44.

У 1945 р. у друкарні ім. Петлюри крайового проводу ОУН «Захід–Карпати» для отримання грошей від населення віддрукована серія бофонів номіналами 5, 10, 30, 100 (грошова одиниця не вказана), що приурочена до 27-ї річниці ЗУНР. Зважаючи на близькість кордонів із Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною, можна припустити, що ці бофони планували використати і на цих територіях.

Грошові документи 5 і 10 схожі за формою і зовнішнім виглядом – віньетки з рослинним орнаментом. Бофони 30 і 100 (різні за кольорами) мають малюнки: фортеця зі спалахами від вибухів снарядів та цитадель із трьома вежами, на тлі якої озброєні повстанці. На всіх бофонах є тризуб і дати: «1.XI.1918–1945» {056–059}.

Варто підкреслити, що у зв'язку з широкомасштабною операцією військ МДБ у Прикарпатті із блокування краю, ця серія не встигла розійтись низовими структурами ОУН. Є свідчення, що після боїв у районі Чорного лісу більшовики захопили підпільну друкарню з віддрукованими бофонами згаданого зразка. Разом з іншими трофеями їх відвезли в м. Станіславів і там знищили.

На теренах Станіславівського обласного проводу ОУН із кінця 1944 р. існувала ще одна серія грошових документів номіналами 5, 10, 20 і 100, на яких на передньому плані зображено динамічну постать повстанця з гвинтівкою та прапором {033–040}.

У 1946 р. на Коломийщині у друкарні ОУН «Смерть Сталіну» віддрукований бофон номіналом 20, на якому в лубковому стилі зображено колону вояків УПА на тлі пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві. Вгорі грошового документа – лозунг, узятий з декалогу (десять заповідей українського націоналіста) «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї!». Внизу – картуш із тризубом та написи: «Слава Україні!» «Героям слава!» {069–070}. До чергової річниці ЗУНР той же підпільний митець виготовив бофон із зображенням колони повстанців, яка на тлі могильного хреста прямує з боями на Схід, на Київ {071}. За матеріалами МДБ саме в той час і до літа 1948 р. на Коломийщині в підпіллі перебував випускник Київського художнього інституту М. Сарма-Соколовський («Біда»)¹.

Відомо, що персонал підпільної друкарні, яка знаходилася у Снятинському районі, був підпорядкований провіднику «Вію».

У березні–травні 1949 р. УМДБ Станіславівської області проведено декілька операцій із розшуку підпільних друкарень, у ході яких за допомогою легендованої боївки під керівництвом агента «Клима» вда-

¹ Даниленко В. Бофони у фінансово-господарській діяльності ОУН і УПА... – С. 9.

лося заарештувати референта пропаганди Надвірнянського надрайонного проводу ОУН Дмитра Черевка («Промінь», «Лис», «25»), а згодом виявити і ліквідувати керовану ним друкарню Станіславівського окружного проводу ОУН. Цей видавничий осередок, для того щоб ввести в оману чекістів, конспірувався криптонімами «Київ», «Київ – Львів», «Львів – Київ – Дрогобич», «Дрогобич – Станіславів – Чернівці». Обладнання для друкарні підпільники добули ще 1944 р. у Делятині під час відступу німецьких окупантів, однак воно до початку 1947 р. перебувало в одній із кришок у замагазинованому вигляді. Окрім «Променя», у друкарні працювали А. Кравчук («Бук»), В. Богословець («Кармелюк»), С. Стурко, а також «Ліщина» та «Журба», які за рік зуміли віддрукувати близько 12 тис. листівок, плакатів, бофонів, а також 6 різновидів брошур. Директиви щодо друку й розповсюдження підпільних видань, їх тексти та малюнки, отримували через пункт зв'язку від референта пропаганди Станіславівського окружного проводу Михайла Дяченка («Гомін», «Марко Боєслав», «738»). Чекістам вдалося вилучити ротатор, майже 50 кг типографського шрифту, кліше та велику кількість друкованої продукції¹.

30 листопада 1951 р. у Болехівському лісі неподалік села Тура Велика чекістсько-військова група виявила крийвку референтури пропаганди Калуського окружного проводу ОУН. Не бажаючи здатись на милість ворога, окружний референт пропаганди Богдан Боцян («Жук», «Тарас», «Ромко»), друкарка «Ірка», бойовики «Полтавець» та «Михайло» застрілились. Із добре обладнаного сховища вилучено типографію ОУН, близько 50 кг шрифту та велику кількість віддрукованих підпільних видань.

Можливо, цією друкарнею вироблено грошовий документ «Зимова допомога» – єдиний з усіх документів, який з великою долею реалізму майже фотографічно змальовує побут підпільників {193}.

У гірських районах Карпат до кінця 1948 р. базувалися відділи УПА, які діяли відокремлено від територіальних частин ОУН. Карпатські відділи УПА випускали свої бофони, примітивні на вигляд. Їх оформлення свідчить про те, що повстанці не мали належної розмножувальної техніки, паперу, фарб і діяли за досить важких умов. Бофон номіналом 10 руб., присвячений 6-й річниці створення УПА, немає малюнка, тільки написи: «Свято УПА 14.X.1942–1948» та «На рев. фонд». Замість фарби використане фіолетове чорнило {133}.

¹ ГДА СБ України, Івано-Франківськ. – Спр. 6101. – Арк. 65–67, 73, 84, 110–111, 145–146.

Кліше наступного бофона, на якому зображені три воїни УПА із знаменами біля гармат, – базове, бо його використовували для виготовлення грошових документів 10 і 50 руб. Спочатку відбивали на папері основний малюнок, а пізніше цифровим штампом проставляли номінал {135–136}. Правдоподібно, що малюнок цих бофонів скопійований його автором із грошових документів, які використовували оунівці на Калущині {137}.

Восени 1946 р. В. Кук намагався реорганізувати діяльність буковинських підпільників і створити Буковинський крайовий провід ОУН, до якого мали увійти Чернівецька та Ізмаїльська області. Для цього провід ОУН послав туди досвідчені кадри, які зуміли організувати видавничу діяльність та здійснити низку пропагандистських акцій. За мемуарними джерелами, у 1946–1947 рр. бофони номіналами 10, 30, 50 і 100 крб. виготовлялись у підпільній друкарні ОУН, розташованій у м. Чернівцях по вул. Краснодарській. За її роботу відповідав Онуфрій Перун («Сян»)¹.

До дня «Акту 30 червня 1941 року» буковинські підпільники випустили два однотипних безномінальних бофони. Номінали було написано додатково (часто олівцем) і таким чином утворилася серія. На них зображено тризуб на тлі сонячних променів. Внизу – карта України з написом «УССД». Малюнок обрамлює характерний геометричний орнамент у стилі буковинських вишиванок {101}. У той самий час на Буковині (можливо, Хотинщина) повстанці також використовували серію бофонів номіналами 25, 50, 100 крб. із промовистими зображеннями: перехрещені шабля з гвинтівкою в єдності з національною символікою, картуш із тризубом, рука зі смолоскипом. Грошові документи прикрашені стилізованими в'юнкими гілками з квітами {098–103}.

У 1944 р. на теренах Тернопільського обласного проводу ОУН підпільники випустили серію кольорових бофонів, прикрашених геометричним орнаментом. До нашого часу дійшов тільки один документ цієї серії номіналом 10 крб. {028}. Поява названих грошових документів зафіксована на території Чортківського повітового проводу ОУН. Є певні підстави вважати, що короткочасність існування цієї серії пов'язана з викриттям більшовиками підпільної друкарні ОУН.

У лютому 1946 р. відділ «2-Н» УМДБ Львівської області отримав від заарештованих підпільників, які співпрацювали з референтом пропаганди Львівського окружного проводу ОУН «Круком», інформацію про те, що в околицях с. Озеряни діє потужна законспірована друкарня

¹ ГДА СБ України, Чернівці. – Спр. П-5032. – Арк. 32–34.

ОУН. Про це вони довідалися, зокрема, від заарештованого у Львові керівника молодіжної ОУН Адама Будняка («Байрака»), у якого під час обшуку вилучили 10 кг друкарського шрифту, дереворити, фарбу та папір. 10 лютого 1946 р. співробітники цього відділу, навіть не повідомивши завчасно колег із Тернопільщини про мету свого перебування в області, самостійно провели в Озерянах чекістсько-військову операцію. У результаті в криївці, що була під згорілим будинком, виявлено друкарське обладнання типографії типу «Американка». Окрім того, вилучено близько півтони друкарського шрифту, великі запаси фарби й паперу, а також готову продукцію у вигляді летючок, брошур та звернень до українського народу. «Бандпосібників» – бригадира з обслуговування залізничної колії Йосипа Марущака, двох його сестер та Ганну Кошелю, які постачали друкарні папір, заарештували, відвезли до Львова, де після проведення слідства, засудили до тривалих термінів ув'язнення. Про свої успіхи у боротьбі з українськими націоналістами начальник УМДБ Львівської області генерал Воронін негайно відзвітувався доповідною запискою перед секретарем Львівського обкому КП(б)У Грушецьким. Тільки після цього був проінформований «конкурент» Вороніна начальник УМДБ Тернопільської області полковник В. Коломієць, підлеглі якого також отримали агентурну інформацію про цю друкарню, але затримались з оперативними заходами¹.

За період свого функціонування друкарня для потреб повстанців видала серію однотипних бофонів із зображенням меча, що рубає кайдани. Дотепер зберігся лише грошовий документ номіналом 2, який, очевидно, вартував 2 краківських злотих, а потім 2 радянських карбованці {102}. Періодично тут друкувалися різдвяні та Великодні плакати-бофони {103}.

Виявлена емдєбістами друкарня, окрім забезпечення пропагандистськими матеріалами крайового проводу ОУН «Поділля», працювала і на так званий «Східний провід», дислокований у Циганівському лісі Скала-Подільського району, і свою друковану продукцію також конспірувала криптонімом «Вінниця».

Для надання певної легітимності непопулярним конфіскаційним заходам, згідно з наказом Бережанського надрайонного провідника ОУН Дмитра Бандури («Глинка», загинув у травні 1948 р.), технічне «звено» виготовило однотипні бофони номіналами 50, 100 і 500 (грошова одиниця не вказана). Кліше мало переставні цифри, що давало змогу зробити припущення про ймовірну наявність інших номіналів

¹ Державний архів Львівської області. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 441; Літопис Борщівщини. – 1994. – № 6. – С. 113-116.

бофонів. Зображення традиційно просте, без зайвих прикрас – тризуб у сьйві сонячних променів та перехрещені знамена, на яких написи: «За УССД!» та «Воля народам! Воля людині!». Сировиною для цих знаків послужили палітурки повстанського журналу {115–117}.

У 1947 р. до дня «Свята Героїв» технічна ланка Бережанського надрайонного проводу ОУН віддрукувала досконалішу серію однотипних грошових документів, сюжет яких скомпоновано з відомих плакатів роботи Н. Хасевича {111–112}. Є підстави вважати, що до виготовлення цих бофонів мав пряме відношення надрайонний референт пропаганди Михайло Когут («Вітер», «Ватра», «Мак» та «Борун»), якого 15 жовтня 1947 р. заарештувала оперативна група УМДБ Тернопільської області в криївці, що була в полі неподалік с. Боків Підгаєцького району¹.

У ході слідства енкаведисти встановили, що за завданням надрайонного провідника М. Хоми («Юрка», а пізніше «Глинка») М. Когут персонально очолив підпільний видавничий осередок та «техзвено», організувавши безперерйне поширення на терені антирадянських лєтючок, гасел, відозв, бофонів, підпільних часописів й іншої друкованої продукції.

Керівництво ОУН приділяло велику увагу активізації повстанської діяльності на Східноукраїнських землях (СУЗ). В одній з інструкцій Центрального проводу, що зберігається у архіві СБУ, вказувалося: «Направлення людей на СУЗ робота першочергового значення... Використовувати кожну, навіть маленьку, можливість для зустрічей і розмов агітаційного характеру з українцями-східняками. Збирати інформацію про східні області з метою вивчення можливостей і конкретних умов для проведення там організаційної роботи...»².

Праця оунівського підпілля у східних областях України, а також серед українців, які прибули у Західну Україну за наказом Центрального проводу ОУН, мала криптонім «Могила». Очевидно, такий криптонім було обрано не випадково, а для увічнення пам'яті полеглого 1945 р. на Вінниччині референта пропаганди крайового проводу ОУН на ОСУЗ педагога, історика Пантелеймона Сака («Могили»), автора праці «Якою Україна є, була й буде».

Для керівництва підпіллям на Вінниччині та Хмельниччині навесні 1948 р. було послано провідника крайового проводу ОУН «Поділля» Василя Бея («Уласа»), якому вдалося на деякий час оживити діяльність

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 1889. – Арк. 34.

² ГДА СБ України. – Спр. 1290. – Арк. 92; ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 1043–1048.

повстанців на цій території. Під його безпосереднім керівництвом організаційно зміцнили Кам'янець-Подільський окружний провід ОУН «СК-9», котрий структурно був включений у крайовий провід ОУН «Поділля». Очолив Кам'янець-Подільський окружний провід «Скоб», він же «Качур» – колишній провідник Чортківського надрайонного проводу ОУН. Для потреб «СК-9» з осені 1948 р. продуктивно працювала добре законспірована друкарня ОУН ім. Я. Старуха (з 1950 р. її перейменували на ім. В. Міхновського), розташована у підземному схроні в м. Товсте Заліщицького району.

Безпосереднім керівником друкарні був референт пропаганди Чортківського окружного проводу ОУН Мирослав Гук («Косач», «Старий», «В-16», «50-05», «І-606», «К-32» та «Д-27», мав також легальні документи на ім'я Мирослава Яворського). До операції «Вісла» М. Гук під псевдонімом «Григор» керував Перемишльським окружним проводом ОУН. Після прибуття в Україну він отримав призначення на посаду окружного референта пропаганди на Чортківщині замість «Зорича», який загинув 1946 р. «Косач» був не лише досвідченим організатором, а й художником-графіком, автором багатьох проектів робіт із повстанської тематики¹. Свої природні здібності художника він зумів розвинути, навчаючись на архітектурному факультеті Львівської політехніки, а потім керуючи технічною ланкою «Холодний Яр».

Окрім друкарні на теренах Чортківського окружного проводу ОУН, були ще дві мобільні технічні ланки, обладнання яких вміщувалось у двох валізах. Однією з ланок, під назвою «До зброї!», безпосередньо керував референт пропаганди крайового проводу ОУН Й. Поздик. Інша – ім. Петлюри (розташовувалась спочатку у Білобожницькому районі, а потім у Борщівському) була підпорядкована «Косачу» та надрайонному референту СБ Михайлу Ярчуку («Климу»).

Для реалізації своїх планів «Косач» за рекомендацією надрайонного есбіста «Клима» добрав здібного повстанця Володимира Гнибиду («Неплюя») з Борщівщини, який ще з дитячих років захоплювався різьбою по дереву, і дав йому завдання заготовляти грушеву деревину (після технологічної обробки її можна було використовувати для виготовлення дереворитів).

До цього «Неплюй» з весни 1947 р. очолював «техзвено» ім. Петлюри, яке опікувалося надрайонним провідником «Старим» та «Климом». На підпілля до своєї загибелі працював і старший брат

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 25278. – Т. 1. – Арк. 180.

«Неплюя» – Петро Гнибіда («Тарас»), який також знався в різьбі по дереву.

«Косач» та підпільники В. Вінтонів («Богдан», «Ясень»), В. Мельник («Хмель»), С. Гишка («Славко») і «Неплюй» налагодили випуск оунівської ідеологічної зброї – повстанських журналів «Хрін», «До волі», різнопланових летючок та відозв, які по конспіративних каналах зв'язку відправляли боївкам ОУН, що діяли на території Хмельниччини і Вінниччини. Ті, у свою чергу, намагалися поширити підпільні видання на Черкащину та Київщину.

Поряд із пропагандистськими виданнями для потреб повстанців, вони відновили випуск розробленого 1947 р. Кам'янець-Подільським окружним проводом ОУН безномінального бофона {118}, який у варіанті 1949 р. набув форми номінальних – 50 і 100 крб., присвячених «Дню Української Зброї». На малюнку зображено атаку повстанців, які йдуть у бій під прапором, та наведені слова І. Мазепи: «Нехай вічна буде слава, що през шаблі маєм права». У горішніх кутах бофонів – дві дати: 1919 і 1949 {158–159}. Сюжет цього бофона органічно пов'язаний з однойменним публіцистичним твором Богдани Світлик (М. Дмитренко), опублікованому в часописі «Повстанець»¹.

У тих важких умовах боротьби друкарню створювали буквально по крихті, з дотриманням вимог конспірації. Навіть незначний збій в її організації міг призвести до провалу. Бережанському надрайонному провіднику ОУН «Володимиру» вдалося розшукати 10 кг друкарського шрифту, який заховав його попередник «Юрко» в лісі біля с. Шумляни. Подав допомогу й крайовий референт пропаганди «Євген», виділивши кілька кілограмів шрифту із власних резервів.

Постачання друкарської фарби організував Чортківський районний провідник Григорій Кольба («Дарко»). Її купували в Чернівцях у спекулянтів. А провідник Копичинського районного проводу ОУН «Книш» у листопаді 1948 р. передав для друкарні 10 тис. крб., зібраних його людьми на бойовий фонд підпілля.

Окремі деталі для друкарських станків за кресленнями «Косача» замовили в селах Товстенського та Заліщицького районів. Згодом їх виготовили місцеві ковалі та столяри.

Місце для друкарні вибирали довго, адже йшлося про безпеку найгострішої зброї того часу. За рекомендацією підпільника «Хмеля», схрон побудували в господарстві Івана Мотички, жителя містечка Товсте, який працював завідувачем нафтобазою Кошилівської МТС.

¹ Повстанець. – 1945. – Ч. 5.

«Хмель» знав його не тільки як симпатика ОУН і свого односельчанина, а й довго та ретельно перевіряв останнього конкретними дорученнями. Мотичка час від часу давав притулок оунівцям, постачав підпіллю продукти харчування, гроші. У радянських властей сім'я Мотички не викликала підозр завдяки, насамперед, біографічним даним. Господаря 1944 р. мобілізували в Червону армію, звідки 1945 р. звільнився через хворобу. Його дружина Марія Андріївна працювала ланковою колгоспу ім. Молотова, а донька Ореста, член ВЛКСМ, – коректором районної газети «Більшовицьким шляхом». У квітні 1948 р. Ореста Мотичко стала членом ОУН під псевдонімом «Ольга». Члени сім'ї Мотички не тільки допомагали підпіллям у конспірації, а й були позаштатними кореспондентами підпільних видань, оскільки володіли інформацією про соціально-політичну обстановку в районі.

Різьбярські роботи виконував підпільний митець «Неплюй», який водночас був керівником технічної ланки ім. Петлюри. Йому, як самоучці, спочатку було не під силу копіювати праці Н. Хасевича та П. Обалю. Про це можуть свідчити його перші невдалі копії 25 і 50 крб. бофонів «волинської серії». Однак за допомогою «Косача» він швидко опанував техніку виготовлення деревориту.

У цій друкарні 1950 р. виготовлено чотири однотипних грошових документи – 25, 50, 100 і 300 руб. та безномінальний бофон, що об'єднані темою «У Святий Героїв» і присвячені 12-й річниці від дня загибелі Євгена Коновальця. Вони підкреслюють увесь трагізм становища підпілля. На бофонах 25, 50, 100 і 300 руб. зображено тризуб у сивій сонячній промені, до якого з обох боків тягнуться стрічки з написами: «Слава Україні» і «Героям слава!». Сонячні промені ніби висвічують центр малюнка, обрамлений своєрідною рамкою у вигляді серця. На передньому плані – могила повстанця з належними атрибутами: хрестом і вінком із дубового та лаврового листя, що символізують вічність і славу. Гілки берези, під якою могила, скорботно похилені. На задньому плані – ще одна могила. Ліворуч від рамки – три краплі сліз, що підкреслюють всенародне горе. Внизу малюнка – дата та номінал {189–191}. На передньому плані безномінального бофона, який реалізували населенню за 100 крб. (є відповідний напис олівцем на звороті), вміщено портрет Є. Коновальця у вінку*. У горішніх кутах дві дати: «1938» і «1950», внизу під портретом ще одна дата «23.V», а

* Традиція виконання портретів діячів ОУН у фінансовій діяльності підпілля отримала продовження в українській діаспорі. Так, у 60–70-х роках фінансова референтура Союзу українців Британії (СУБ) для збору коштів періодично випускала так звані корзинки, у комплект яких входило 5–6 листівок із портретами «героїв української революції».

далі напис: «Здобудеш Українську Державу, або загинеш в боротьбі за неї» {192}. Їх авторами були Чортківський окружний провідник ОУН М. Гук та підпільний митець «Неплюй», які передбачали свою долю.

У ніч проти 29 квітня 1951 р. неподалік с. Дуліби Золотопотіцького району оперативна група МДБ захопила «Косача» та есбіста «Клима». «Косач» устиг вихопити і кинути гранату, проте вона не вибухнула. На допиті вони змушені були розповісти про місце знаходження друкарні. А 2 травня в лісі біля с. Лещинці того ж району в засідку потрапив окружний провідник І. Сказинський («Крига»), котрий також повідомив усе, що знав про друкарню.

Працівники друкарні порушили підпільні вимоги конспірації. Замість того, щоб негайно покинути криївку до з'ясування ситуації з «Косачем», «Ясень» та «Хмель» три рази виходили на його пошуки, які закінчилися безрезультатно. Попри тривогу та невпевненість, вони все-таки повернулися в криївку, щоб зустріти там свою смерть.

7 травня 1951 р. емдебісти згідно з планом операції, розробленим заступником начальника відділу «2-Н» УМДБ старшим лейтенантом Свердловим та начальником Товстенського РВ УМДБ майором Биченко, зненацька оточили господарство Мотичків. Бійці військ МДБ знайшли вентиляційний люк криївки і запропонували оунівцям скласти зброю. Пролунало кілька пострілів та вибух гранати... Повстанці живими не здалися¹.

Наприкінці 1949 р. Управлінням МДБ Кам'янець-Подільської області при взаємодії з Управлінням КДБ Тернопільської області проведено операцію з ліквідації керівництва «Східного проводу», в ході якої загинув провідник «Гомін», його бойовики, а також працівники технічного «звена» цього осередку підпілля. 26 грудня 1949 р. із криївки, облаштованої в господарстві колгоспниці Віри Васильківської з с. П'ятичани, вилучено друкарську техніку, радіоприймач, велику кількість підпільної літератури та бофони.

У друкарні працювали Петро Гнибіда («Тарас»), який був редактором підпільних видань, та Михайлина Голіната («Лариса», «Мрія»). «Тарас» загинув одразу, а «Мрію» взяли тяжкопораненою і терміново направили на лікування в містечко Оринин, де місцевий хірург провів успішну операцію. Однак, боячись видати емдебістам організаційні таємниці, вночі вона порвала бинти і, стікаючи кров'ю, померла.

Як виявилось в ході слідства, ця друкарня працювала із середини 1948 р. Таке тривале існування підпільного видавничого осередку ста-

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 25278. – Т. 1. – Арк. 322; Спр. 7287- П. – Арк. 130–201; Спр. 44. – Т. 5. – Арк. 45–46; Спр. 7287-П. – Арк. 221.

ло можливим через те, що він розміщувався на кордоні двох областей і фактично перебував поза зоною оперативної відповідальності управління МДБ Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей. Окрім того, господарка помешкання В. Васильківська користувалася довірою у місцевих органів влади.

Однією з друкарень, цілком ймовірно, що Кременецького надрайонного проводу ОУН, були віддруковані однотипні бофони номіналами 50 і 100 крб. На них зображено постаті трьох воїнів різних часів (Київської Русі, козацької доби та сучасний повстанець ОУН), які символізують вікову боротьбу українського народу за незалежність та історичну єдність поколінь. Вгорі та внизу малюнка – написи «За Українську Самостійну Соборну Державу!», «На революційний фонд ОУН», проставлено дату – 1950 {185–186}.

Зі схожим сюжетом повстанці виготовили й різдвяну листівку, що виконувала функції безномінального бофона {184}. Цілком можливо, що автором згаданих бофонів є Степан Куриця («Руслан», «Прокіп»), який із 1947 по 1950 рік керував Кременецьким надрайонним проводом ОУН, а до цього очолював техланку Тернопільського окружного проводу ОУН.

У травні–червні 1950 р. під час цілеспрямованих операцій, які організували співробітники Шумського РВ МДБ Биченко, Каймакан та Сабурін, завдано відчутного удару по видавничій діяльності Кременецького надрайонного та Шумського районного проводів ОУН. 13 травня 1950 р. у лісовому масиві неподалік с. Антонівці виявлено криївку з оунівською літературою та архівом. Там переховувалися й друкарки проводу. Вони відмовилися здатися ворогу та застрілилися. Однак в однієї з них Анастасії Войтович («Журба», «Надя», «Оля» та «Ліда») рана виявилася не смертельною.

За результатами її допитів, даних, отриманих від інших заарештованих оунівців, 5 червня 1950 р. чекісти провели операцію в районі Гальчиної гори. У підземному бункері виявлено справний портативний друкарський верстат, який у роки війни серійно виготовлявся для радянських партизанських загонів, що діяли в тилу ворога. Окрім шрифту, паперу та фарби, в друкарні знайшли 16 стереотипів, виготовлених зі спеціального типографського сплаву, а також кілька сотень надрукованих листівок і бофони номіналами 25, 50 карбованців із «волинської серії» Н. Хасевича. В акті про викриття друкарні вказано, що вона є «бандитською типографією ім. Т. Шевченка».

А 28 червня на хуторі Манівщина між селами Духів та Горинка в ході операції МДБ, ліквідовано керівників Кременецького надрайонно-

го проводу ОУН. Надрайонний провідник Сильвестр Цимбалюк («Алас») та шестеро підпільників відмовилися здатися живими. Урочисто проспівали «Ще не вмерла Україна» і пострілялися. Із криївки вилучено архів проводу, зразки листівок, бофонів (переважно «волинської серії» номіналом 50 і 100 карбованців), а також високоякісні фотографії (зроблені професіоналом) на тему підпільного життя, які, за версією чекістів, готувалися для передачі за кордон¹.

На той час у підпорядкуванні Кременецького надрайонного проводу були ще дві техланки, розташовані на теренах Шумського районного проводу ОУН. Одну з них очолював Микола Тарановський («Назар»). Його співробітниками були Григорій Фаб'янчук («Тарас»), Віра Сенкевич («Маруся»). Оунівці Анатолій Козарик («Смерек») та Борис Смеречинський («Євген») виготовляли дереворити.

13 квітня 1951 р. в с. Тилявка Шумського району в господарстві Василя Антощука було вбито бойовиків Шумського районного проводу ОУН Трохима Яремчука («Чорнобривого») та Михайла Шлапака («Тараса»), а тяжкопораненого Ярему Петрука («Калину») полонили. Не витримавши допитів, він змушений був 14 квітня показати чекістам місце знаходження біля с. Велика Іловиця криївки із пропагандистськими матеріалами та архівами. Серед оунівських видань були також бофони «волинської серії» вартістю 50, 200 та 300 руб.²

15 липня 1951 р. чекісти вистежили та вбили у нерівному бою керівника технічної ланки районного проводу Миколу Тарановського («Назара»), який мав пряме відношення до передруку зазначених грошових документів ОУН.

Уже наприкінці 1949 р. на Тернопільщині спостерігається спад повстанської боротьби. Незважаючи на це, бофони продовжували функціонувати. Заліщицький районний провідник ОУН П. Совсун («Вір») на початку 1951 р. отримав від Чортківського надрайонного провідника «Клима» бофонів на суму 3 тис. карбованців, які мав поширити серед населення.

Під час арешту оунівця Цимбалюка 27 травня 1952 р. у нього було вилучено 8 бофонів номіналом 100 крб. із зображенням українського повстанця з автоматом. Не виключено, що це були грошові документи, які виготовив «Неплюй», використавши для зразка відомий дереворит Н. Хасевича.

Окрему сторінку історії УПА становить боротьба повстанців, спрямована на захист українського населення Закерзоння, куди входив

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 34. – Т. 3. – Арк. 137.

² Там само. – Спр. 9114-П. – Арк. 78, 93–95.

ли землі Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини. На території Закерзонського краю діяли відділи УПА Воєнної округи «Сян», що поділялася на три тактичні відтинки: «Бастіон», «Данилів» та «Лемко». Для українського підпілля територія Польщі була вікном на Захід. Підпільний провід робив усе можливе, щоб інформувати західний світ про українську визвольну боротьбу. Тому видавнича справа на цих теренах була поставлена добре: діяли кілька видавничих осередків і близько десяти технічних ланок. Найактивнішу видавничу діяльність Закерзоння було сконцентровано на терені тактичного відтинку «Бастіон», де перебував штаб крайового провідника Я. Старуха («Стяг», «Ярлан»). В архівах країн Західної та Центральної Європи зберігаються летючки, відозви, підпільні часописи, віддруковані в підпільних друкарнях Закерзоння: ім. Д. Сурмача, ім. Петра Волоша-Василенка, ім. Габрусевича («Джона») та інших. Що стосується бофонів, то тут доволі відчутні наслідки операції «Вісла». До нашого часу дійшла незначна кількість грошових документів.

У 1945 р. тут у вигляді чекової книжки були віддруковані на друкарській машинці бофони номіналами 10, 20, 30, 50, і 100 злотих, присвячені 4-й річниці «Акту 30 червня 1941 року». Грошові документи мають назву: «Збірка на фонд боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу» {078–080}. Приблизно у той самий час виготовлено бофон номіналом 50 злотих із написом: «Збірка на допомогу Українській Повстанській Армії на Західно-Українських Землях».

У так званій повстанській республіці за Сяном керівництво ОУН велику увагу приділяло правильній в інтересах підпілля організації фінансово-господарської діяльності, надання їй законності. Провідник ОУН Закерзоння Я. Старух в інструкції від 8 квітня 1946 р. із цього приводу зазначав: «У багатьох кущах і військових підвідділах сильно виступає тенденція поповнити недостачу харчів шляхом реквізиції серед польського населення. Після виселення українців, ми приневолені забезпечуватися у польського населення. Не може це відбуватися шляхом самовільних реквізицій тереновими організаціями або військовими чинниками, але мусить прийняти форму централізованої збірки, впорядкованої і пов'язаної з відповідною політично-пропагандивною акцією. Акція прохарчування серед польського населення повинна мати такий характер:

а) добровільних датків або збірки на фонд поневолених народів, кожна пожертва мусить бути підтверджена квитом із печаткою й підписом;

б) конфіскації і реквізиції в тих, що можуть дати, але не хочуть. Ці реквізиції мають проводитись після порозуміння з польськими підпільними організаціями, які повинні вказати, в кого можна взяти, щоб уникнути несправедливих актів;

в) дисциплінарно-відплатних контрибуцій у тих, які пограбували українців»¹.

Як видно з інструкції, оунівське підпілля мало серйозні проблеми у стосунках з населенням щодо матеріального-технічного забезпечення боротьби і намагалось подолати їх шляхом, рекомендованим С. Бандерою, який полягав у збереженні «психологічного зв'язку між лісом і народом».

Акція збирання харчів і коштів у фонд ОУН з-поміж польського населення супроводжувалась, зазвичай, розповсюдженням роз'яснювальних листівок, квитів та бофонів. Так, наприкінці квітня 1946 р. повстанці із куреня командира «Залізняка» забрали харчі в польському селі Красне, залишивши в населення відповідним чином оформлену розписку².

У результаті, як стверджував один із керівників УПА Закерзоння: «Дійшло до того, що наші хлопці в польських селах почувалися так само безпечно, як в українських. Зокрема, збірки на фонд поневолених народів тішилися серед поляків великим успіхом»³. Ветеран УПА Д. Бесараб, який кілька років боровся на Лемківщині, пригадував як польські селяни з місцевим ксьондзом допомагали їм провіантом, ганьбили вояків Армії Людової за те, що «вони мають державу, а все одно є розбійниками»⁴.

У надрайоні «Бескид» технічна ланка містилася в с. Бук. За її діяльність відповідав Степан Голяш, тоді надрайонний провідник під псевдонімом «Мар». Разом із відомим скульптором Михайлом Черешньовським («Петром») він брав участь у проектуванні та виготовленні окремих карикатур, бофонів, летючок. У 1946 р. ця технічна ланка виготовила два грошові документи – 20 і 100 злотих. Бофони номіналом 20 злотих використовувалися серед польського населення. Про це свідчить напис польською мовою: «Даток у фонд боротьби пригноблених народів, проти більшовицької тиранії» {081}. Бофон номіналом 100 злотих, приуро-

¹ Szczesniak A. Szota W. Droga do nikąd: Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – S. 268–269.

² Партизанськими дорогами з командиром «Залізняком». – Дрогобич, 1997. – С. 133–134.

³ Інтерв'ю з командиром УПА // Вишкільні матеріали (рік XIII - 4. 47).

⁴ Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С. 43.

чений до річниці ЗУНР, має дещо абстрактний малюнок – людина зі смолоскипом, що символізує прагнення народу до волі {082}.

Дворічна боротьба відділів УПА в Закерзонні також засвідчена виходом 1946 р. однотипних бофонів номіналами 20 і 50 злотих, на яких яскраво позначився вплив творчості Н. Хасевича. На малюнку зображено колону повстанців на тлі львівської ратуші. До цієї серії належить і грошовий документ номіналом 100 злотих, на якому зображено тризуб на тлі собору святого Юра. Напис «1. Листопад» вказує на те, що грошові документи присвячені річниці проголошення ЗУНР {083–085}.

Восени 1947 р., коли наслідки операції «Вісла» почали відчутно проявлятися в діяльності ОУН у Закерзонні, провід прийняв рішення про передислокацію частини загартованих у боях кадрів на територію Західної України для продовження боротьби. У проміжку з вересня по грудень 1947 р. підрозділи УПА з боями перейшли радянсько-польський кордон. У лісових масивах тодішньої Дрогобицької області було створено систему організаційно-мобілізаційних заходів щодо розподілення та спрямування бійців УПА до територіальних структур ОУН Західної України.

Можливо, саме до цього часу варто віднести емітовані однією зі структур Українського Червоного Хреста (УЧХ) і тереновим проводом ОУН грошові документи номіналом 100 крб., що мають цільове призначення: «На допомогу раненим воякам УПА» та «Зимовий фонд УПА» {122, 127}. З урахуванням обставин підпільної боротьби ці фонди слід розглядати як похідні «бойового фонду».

У 1990 р. в с. Бандрів (Польща) знайдено архів Устрицького районного проводу ОУН (криптонім «Луг»). Серед документів є кілька фінансових звітів про реалізацію бофонів, що належать до 1948–1949 рр. У фінансово-господарській діяльності провід використовував відомі бофони Львівського крайового проводу ОУН: «3-тя річниця УССД», «Писанка на 1949 рік», «Зимовий фонд», «Свято Зброї». Звіти свідчать про те, що підпілля оперувало ще досить вагомими сумами: 1 450, 700, 650 крб. 26 листопада 1949 р. останні учасники цього проводу загинули в бою з радянським прикордонниками неподалік від с. Жолоби¹.

Великого резонансу набув пропагандистський рейд улітку 1947 р. через чехословацькі терени до Західної Німеччини відділів УПА на чолі з командирами Володимиром Щигельським («Бурлакою»), Михайлом Дудою («Громенком») та Романом Гробельським («Бродичем»). Відділи

¹ Пограничные войска СССР (май 1945–1950). Сб. документов и материалов. – М., 1975. – С. 410–411.

намагалися прорватися на Захід, щоб наочно продемонструвати світові реальність української проблеми. Проти частин УПА були кинуті чехословацькі поліцейські частини та регулярна армія. Чехословацька служба безпеки у взаємодії з МДБ СРСР проводила широкомасштабні акції із компрометації рейду. На теренах, де діяли повстанці, поширювали фальшивки у вигляді летючок, брошур, відозв і таке інше.

Не оминули фальсифікатори і грошові документи бойового фонду ОУН. У чехословацькій брошурі тих часів вміщено світлини бофонів із таким супровідним текстом: «Ще перед остаточною поразкою німецьких армій під час війни, бандерівці виготовили велику кількість таких друків. Так вони готувались на свою роль, як було їм наказано «вищими закордонними чинниками». Через те діла їхніх бандитсько-грабіжницьких бойових відділів були далеко більші, як дії пропагандивних рейдів, на які бандерівці озброїлися такими безцінними паперами, які давали за забрані харчі, одяг та інші речі, щоб викликати хибну уяву, що не йдеться про звичайну крадіжку»¹.

Завдяки цій «компрометації», до наших сучасників дійшла серія однотипних багатокольорових «Великодніх бофонів» номіналами 10, 25, 50, 100 і 200. На малюнку зображений на тлі палаючих сіл упівець, який відкриває могилу, куди загнано український народ. Рамки грошових документів виконані у вигляді стилізованих вербових гілок та дзвоників. Бофони цього типу мали відривні талони {129–132}. Зворотний бік грошових документів використаний для публікації політичних гасел ОУН.

Варто підкреслити, що поширенню бофонів на території іноземної держави командування УПА намагалося надати легітимності. Як свідчив Степан Голяш, напередодні рейду «Бурлаки» по східній Словаччині він передав йому друковані посвідчення за підписом полковника «Павленка», в яких декларовано, що за отриману допомогу від словацького населення для потреб УПА витрати відшкодує уряд вільної України.

Згадані «Посвідчення-посвідки УПА в справі реквірування харчів для потреб рейдуючих частин УПА по Словаччині» фігурують у звіті технічного «звена» району «Бескид», яке віддрукувало їх 892 примірники.

Виснажливі умови боротьби спричинили появу нових форм поповнення повстанського бюджету, що широко опиралися на народні та релігійні традиції. Святкування Різдва та Пасхи керівництво ОУН використовувало як для агітаційно-пропагандистської роботи серед населення,

¹ Slawík Vaclaw. *Prawá twařá banderovců*. – Praga, Orbis, 1948. – S. 11.

так і для розв'язання господарських проблем. У Державному архіві Тернопільської області зберігаються фінансові документи провідника ОУН «Пугача», який діяв у підрайоні під шифрованою назвою «Львів» (частина колишнього Мельнице-Подільського району Тернопільської області), датовані січнем 1945 р., де вказана конкретна сума коштів, зібрана «за Маланку», тобто різдвяні колядки¹.

Священиків та церковний актив оунівці широко використовували для збору коштів серед населення. Провідник «Богун», який також діяв на Тернопіллі, наказав 14 січня 1947 р. другу «Нечаю» провести коляду в терені на 10 тис. карбованців, залучивши до цієї акції церковне братство². Священик Денис Лукашевич із с. Сороки Львівські спільно з церковним старостою Дмитром П'ясецьким, використовуючи церковну касу, протягом декількох років робили вагомий перерахування грошей у фонд підпілля.

Для пропагандистського забезпечення роботи щодо поповнення повстанського бюджету під час Великодніх свят керівництво ОУН вирішило випустити спеціальні грошові квитанції великодніх бофонів, що масово з'явилися у Галичині в переломному й важкому для повстанців 1946 р. В народі їх називали «писанки». Для великодніх бофонів характерне поєднання релігійного та політичного аспектів боротьби за волю України.

Великодні бофони більші за розмірами від звичайних, нерідко для їх друкування, щоб підкреслити святковість та урочистість події, використовували кольорові друкарські фарби та порівняно кращий папір. На одних знаках стоїть номінал, на інших він означений за допомогою пізнішої наддруківки або напису олівцем, але є й безномінальні грошові документи.

Нерідко замість бофонів повстанці використовували великодні листівки, які за зовнішнім виглядом нічим не відрізняються від безномінальних бофонів. Остаточну відповідь на питання «бофон чи листівка?» можна дати лише з'ясувавши мету й способи їх використання.

На знаку, виготовленому 1947 р. в Карпатському краї, зображено тризуб на тлі сонця, навколо якого на стрічці напис: «Христос Воскрес! Воскресне Україна!». Вгорі великими буквами позначено: «ОУН» і «УПА». Внизу малюнок – церковний дзвін, що б'є на сполох: «Добою! За волю!» та великодні писанки. Ще нижче напис: «За Українську Самостійну Соборну Державу!». Номінал не зазначається. Цей бофон декілька разів передруковувався у 1948–1950 рр. на теренах Львівського крайового проводу ОУН, а можливо й крайового проводу ОУН

¹ ДАТО. – Ф. Р-3432. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5–7.

² ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 880.

«Поділля». Його номінальна вартість проставлялася як на аверсі, так і на реверсі {126, 175, 176}.

Бофони номіналами 20 і 40 крб. були віддруковані 1947 р. циклостилевим способом у підпільній друкарні ОУН Карпатського краю. Ці грошові документи мають характерні сюжети, в яких символи великого і світлого свята політизовані шляхом поєднання в малюнках релігійної та військової атрибутики: вербові гілки та меч, вербові гілки – літаки, гармати тощо {123, 124}.

Такі ж особливості проявилися й у різдвяному бофоні номіналом 20 крб. від 1948 р., творцем якого, ймовірно, був цей же автор. Тут ялинкові гілки і свічка перебувають у гармонії із мечем і тризубом {124}.

У 1947 р. віддруковано двосторонні кольорові бофони номіналами 100, 500 і 1000 (емітент невідомий) із написом «Писанка УПА–1947 р.» Зображення: у долішньому правому куті пасхальні писанки з вербовою гілкою, ліворуч – сходить променисте сонце, яке висвічує тризуб. Зворотній бік використаний як агітаційна летючка {104–106}.

Львівський крайовий провід ОУН віддрукував серію однотипних великодніх бофонів номіналами 10, 25, 50, 100 і 200 крб. під заголовком: «Ти воскреснеш, моя Україно!». Грошові документи багатокольорні, виготовлені циклостильовим способом. Зображення: на тлі сільського краєвиду (ліс, річка, село, зоране поле) повстанець з автоматом і прапором у руці, на якому напис: «Христос Воскрес! Воскресне Україна!». Бофони цієї серії оздоблені рамками з геометричним орнаментом. Зворотні боки документів – це агітаційні летючки, що за допомогою слів Тараса Шевченка:

*«Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти»* –

розкривають тему, подану в заголовку. Праві боки грошових документів, що відділені від малюнків перфорацією, мають написи «Писанка УПА на 1949 рік» і номінал. Їх застосовували при веденні повстанської бухгалтерії {150–153}.

Інша «писанка» 1949 р. також має купон з текстом: «На писанку для УПА від українського народу 200 крб.» На малюнку зображено двох українських підпільників, які у дозорі чатують на ворога. Рамки бофона орнаментовано у стилі карпатських вишиванок. Кілька стилізованих вербових гілок, дзвони та писанки підкреслюють святковість. На грошовому документі енкаведисти залишили свій напис: «Дрогобич» {154}.

У діаспорній газеті «Сурма» 1951 р. були опубліковані ілюстрації двох великодніх бофонів номіналами 5 і 20 крб., датованих 1950 роком {178–179}. У центрі композиції 5-карбованцевого грошового документа – погруддя повстанця з автоматом і двома писанками в овальній рамці, навколо якої – вінок із вербових гілок. На стрічках – традиційні написи: «Христос Воскрес! Воскресне Україна!».

Бофон номіналом 20 крб. має яскраво виражений політичний відтінок. У центрі малюнка – труна з розбитим віком. На ньому зображена зірка та вміщено напис: «СССР». Біля могили лежить символ імперії – прапор СРСР. Угорі розміщено тризуб на тлі сонця, праворуч і ліворуч від нього – державний прапор України та штандарт ОУН. Малюнок символізує Україну, яка встала з могили і бореться зі своїм одвічним ворогом. Тут також є написи: «Христос Воскрес! Воскресне Україна!». В долішніх кутах проставлений номінал 20 крб. Між цифрами написи: «Писанка» та «На Р.Ф.».

У 1950 р. в підпільній друкарні ім. М. Арсенича («Михайла») крайового проводу ОУН «Захід–Карпати», котра, за оперативними даними, спочатку знаходилася на Бережанщині, а 1949 р. була перенесена на Рогатинщину, віддруковано безномінальний великодній бофон, на звороті якого пізніше проставлено олівцем номінал 50 руб. Це багатоплановий малюнок, в якому проглядаються сюжети щонайменше трьох відомих грошових документів – «Могила повстанця», «Львівська ратуша» та «Повстанці атакують» і він має певну схожість із бофонами 1947 і 1949 років, що випустив крайовий провід ОУН «Поділля» {180}.

Наступний плакат-бофон є по суті політизованою іконою з образом Ісуса Христа, нижче якого – тризуб і два прапори: жовто-блакитний та червоно-чорний. Під ними – карта етнічних земель України. В лівому нижньому куті стоїть дата «1950». Є й характерні святкові написи: «Христос Воскрес! Воскресне Україна!». Номінал також не вказано {177}.

У цьому регіоні використовувались й інші безномінальні бофони із зображенням дітей, одягнених у традиційні гуцульські вбрання, які дарують писанки повстанцям {194}.

Після 1949 р. зустрічаються великодні бофони великих номіналів (200, 300, 500 і 1000 крб.), які, ймовірно, давали за внесені кошти групі осіб або ж релігійній громаді.

На території Бережанського району Тернопільської області знайдено оригінальний знак. На малюнку два ангели тримають тризуб на тлі сонця, що вогняними стрілами знищує ворогів. За свідченнями очевидців, його виготовили 1950 р. невідомі повстанці, які прибули на те-

риторію району із сусідньої Станіславівської області, можливо представники Рогатинського надрайонного проводу ОУН (криптонім «Скоб»). На бофоні є наддруківка «На У.Р.Ф. 500 крб.» {182}.

Окрім того, повстанці змушені були піти на крайні заходи й оподаткувати церкви спочатку на ПЗУЗ, а потім і в інших областях Західної України. Щорічно кожна парафія мала надати підпіллю кошти від 10 до 15 тисяч рублів.

Незважаючи на загальний спад повстанської боротьби, на теренах крайових проводів ОУН «Поділля», «Буг-2», «Захід-Карпати» та проводу ОУН на ПЗУЗ у 1952–1954 рр. ще епізодично продовжували функціонувати бофони, які випускалися в дуже обмеженій кількості. Про них можна говорити як про виняток. Бофонна система ОУН занепадала.

З об'єктивних причин спостерігається домінування місцевих емісій, коли грошові документи виготовляли не середні ланки підпілля (округ чи надрайон), а окремі особи, можливо, групи осіб. При цьому підпільники використовували здебільшого старі кліше (частково перероблені або ж з переставними цифрами). Існує ймовірність, що в поле зору дослідників та колекціонерів можуть потрапити грошові документи навіть тих років, коли підпілля в Україні вже практично не існувало.

Виявлено два однотипних грошових документи номіналом 50 і 100 (грошова одиниця з невідомих причин не вказана), що їх випустила 1952 р. одна з ланок на той час неіснуючого Новосільського районного проводу ОУН (нині Нове Село Підволочиського району Тернопільської області). Принаймні так вважали емдебісти, які знайшли їх у польовій сумці вбитого ними влітку того ж року неподалік Нового Села оунівця «Влодка». Виготовлені вони методом штампу, як барвник використано фіолетове чорнило. Зображення просте: тризуб у сяйві сонячних променів, нижче – перехрещені радянський автомат ППШ і шабля європейського типу (ймовірно, російська, зразка 1913 р.), тобто трофейна зброя, яку повстанці здобули у боях. Угорі – відомий читачам напис: «За УССД», внизу – «Р.», «Ф.» (революційний фонд) {200–202}. Не виключено, що кліше для цих двох грошових документів було виготовлене ще до лютого 1949 р., тобто до загибелі районного провідника – колишнього есбіста Ярослава Гненного («Лимана») родом із с. Охримівці Збаразького району. Керуючи Новосільським районним проводом, він зумів 1947 р. відродити видавничу діяльність, придбавши через своїх людей у Львові друкарську машинку «Олімпія».

Бофон цього зразка виявлено також серед документів «Озернянського архіву» Тернопільського окружного проводу ОУН, крайня дата архівування яких припадає на 1952 р.

У вересні 1951 р. енкаведисти заарештували останнього районного провідника «Ігоря», який розроблявся за справою-формуляром «Повстанці». Він зізнався, що керований ним провід у кількості трьох осіб залишився без елементарних друкарських засобів і протягом року фактично жодної роботи не проводив¹.

Для виготовлення бофонів продовжували використовувати агітаційні плакати малого формату, на яких робили наддруківки «На Р.Ф.» і проставляли номінал. Нерідко написи робили олівцем. Зустрічаються також грошові документи, виконані кольоровими олівцями {212}.

Під час арешту членів Шумського районного проводу ОУН 1952 р. енкаведисти знайшли у них дев'ять бофонів, які, як виявилось, належали пропагандисту «Марку». На допиті один із керівників підпілля Григорій Гуцало пояснив, що ці грошові документи були виготовлені ще 1949 р. Протягом останніх півтора року бофони не використовувались, необхідні кошти здобували іншими шляхами.

Однак і після 1954 р. у Західній Україні принаймні до 1958 р. існували окремі розрізнені «звена» оунівського підпілля без чіткої організаційної структури, які не здалися і тримали опір. За чекістськими даними, які доповідалися компартійним інстанціям, на листопад 1953 р. у Західній Україні діяли 15 проводів ОУН (40 осіб), 32 підпільні організації та групи (164 особи) і 106 розрізнених бойовиків (одиначок) – разом 310 осіб. У 1954 р. в повстанських краях зафіксовано 13 проявів активності, з них сім акцій терору. Тривало також розповсюдження листівок.

Більшовицький режим поступово поглинав Західну Україну. Незважаючи на окремі резонансні акції, приміром вбивство на Бережанщині (Тернопільська обл.) чекіста В. Стороженка 1959 р., деморалізоване підпілля вже не становило реальної загрози для радянської влади. Водночас в умовах «холодної війни» політичне керівництво СРСР усе більше непокоїла активність оунівських центрів за кордоном, створення з їх ініціативи «Антибільшовицького блоку народів». Перед чекістами було поставлене завдання дискредитувати діяльність оунівських організацій на Заході, внести розкол в їхні ряди та скомпрометувати лідерів, насамперед, перед спецслужбами країн західного блоку. З цією метою під патронатом Москви спецслужби Української РСР, створивши легендовані оунівські групи в республіці, через перехоплені канали зв'язку вели оперативні ігри із Закордонними Частинами ОУН (ЗЧ ОУН) та з британською й американською розвідками. Їм вдалося заманити в Україну, а

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 69. – Т. 2. – Арк. 178.

потім заарештувати таких авторитетних оунівців, як В. Охримович, М. Матвієйко та інших.

Як свідчать документи КДБ УРСР, у 1950–1953 рр. було знищено 15 і затримано 16 емісарів закордонних ОУН та захоплено чотири кур'єрські групи, в яких було вилучено виготовлені за кордоном нагороди УПА та бофони.

Характерно, що створені чекістами легендовані групи з колишніх оунівців для більшої достовірності також користувались бофонами, які, ймовірно, були виготовлені в Києві на Володимирській або ж відібрані у заарештованих емісарів закордонних ОУН. Найвірогіднішою є перша теза, оскільки діаспорним дослідникам, укладачам каталогів і колекціонерам «жетонів» на фонди визвольної боротьби, грошові документи {204–209} зовсім не відомі.

Велика кількість активних учасників ОУН і УПА після згасання боротьби в Україні опинилася у місцях позбавлення волі та на спецпоселенні. У таких таборах, як Воркутинський, Озерний, Карагандинський, Піщаний, Мінеральний, оунівці намагались організуватися для продовження боротьби. Ними було створено кілька організаційних структур. Найвідоміші з них – «Провід ОУН північних територій» та «Заполярний провід ОУН». У деяких виправно-трудових таборах українські націоналісти вели свою діяльність у взаємодії з латвійськими, литовськими, естонськими та білоруськими націоналістами. Так, у Воркуті серед ув'язнених існувала антирадянська організація на чолі із «Центральним комітетом», до складу якого входили представники багатьох поневолених народів СРСР. Підпілля займалося і видавничою діяльністю. Особливу популярність серед українців мав написаний оунівцями документ «Що робити сьогодні?».

Є свідчення, на жаль, не документальні й подекуди суперечливі, про те, що бандерівці в умовах ув'язнення зуміли організувати збір коштів у вигляді грошей, продуктів харчування у фонд боротьби за визволення України. Як розповіли колишні політв'язні, учасники «Заполярного проводу ОУН» Микола Луців та Михайло Луцик, потреба в бофонах виникла після того, як у 1954–1956 рр. їм почали виплачувати 50% заробітку готівкою. Гроші були потрібні для налагодження зв'язків із підпіллям в Україні, організації втеч, допомоги хворим і пораненим воякам УПА та ведення оунівської пропаганди. Для цього була випущена серія бофонів, авторами проекту якої стали колишній студент Львівської політехніки Олесь Воденюк та Степан Цимбал, а технічне виконання (виготовлення кліше) здійснив Святослав Соловей із Рівненщини. Михайло Луців згадував: «Пам'ятаю, що зібрані кошти

суворо фіксувалися у звітах і використовувалися на крайні потреби. Знаю, що хтось з уже звільнених підпільників поїхав у Москву і купив там друкарську машинку, яку ми зберігали у закинутому вибої шахти № 9–10. На цій машинці при світлі шахтарської лампи друкував не раз різні документи О. Воденюк. Тривалий час мені було доручено зберігати архів підпілля. У цьому архіві були безцінні документи про боротьбу табірного підпілля, а також БФ. Мені відомо, що в 1956 році цей архів відправили з Воркути в с. Волосянку [Львівської області], але згодом він став речовим доказом на слідстві і в суді»¹. Із цих свідчень краєзнавець С. Пахолко зробив реконструкцію грошового документа «Заполярного проводу ОУН».

Однак авторитетні політв'язні піддають сумніву реальність того, що в табірних умовах Воркути можна було зберігати архіви та випускати бофони. Так, Мирослав Панчук вважав, що заполярне підпілля було «організацією без організації», яке не вело жодних протоколів, а приймало свої рішення тільки усно. Якщо бофони і насправді існували, то це, ймовірно, могла бути провокація КДБ.

Отже, бофони не тільки супроводжували та документували діяльність українського національно-визвольного руху на всіх етапах його розвитку і навіть після припинення всенародної боротьби, але й самі були гострою зброєю на економічних і політичних відтинках.

¹ Пахолко С., Мартин О. Грошові внески на бойовий фонд Заполярного проводу ОУН у Воркуті: реальність чи провокація КГБ?// Рукопис статті.

Розділ 5. Грошові документи українських політичних організацій в еміграції

Учасники ОУН та УПА, перебуваючи в еміграції, продовжували політичними й ідеологічними методами боротися за волю України. Ця боротьба тривала у доволі складних умовах, спричинених поразкою підпілля на батьківщині, організаційною кризою та дальшим розколом ОУН на кілька угруповань. Створені цільові фонди політичних партій та організацій, спрямовані на реалізацію конкретних програм, вимагали надходження значних коштів, тому знову зросла роль грошових квитанцій.

Відродившись на іноземному ґрунті, в строкатості емігрантського життя, бофони з часом зазнали певних змін. Із сюжетів зникла яскраво виражена військова спрямованість, поступившись місцем політичній. За зовнішнім виглядом бофони стали нагадувати цінні папери, бо для їх друкування почали застосовувати поліграфічну техніку високого гатунку, кольорові фарби.

Для своєчасного й ефективного виконання особливо важливих військово-політичних операцій, у тому числі й в Україні, ЗЧ ОУН 1945 р. створили спеціальний «Оперативний фонд». Платникам фонду видавали скріплені печаткою посвідки, у яких містились такі дані: прізвище платника, сума внесених коштів та дата {213}. У 1946 р. «Оперативний фонд» перейменували на «Фонд визвольної боротьби», однак з метою конспірації прізвище платника на грошовому документі не вказувалося {214}.

Окрім проводу ЗЧ ОУН, у справі поповнень бюджету активно працювали й периферійні органи. У 1946 р. тереновим проводом ЗЧ ОУН у Франції та Бельгії було випущено й розповсюджено грошовий документ «жетон» у вигляді пропагандистської листівки з номіналом 25 франків та написом на звороті «Визвольний фонд», автором якої є Іван Багряний. Ця листівка була розроблена і тиражована ще наприкінці 1944 р. відділом пропаганди УПА в осідку закордонного представництва УГВР у Братиславі {217}.

У зв'язку з відзначенням 20-ї річниці від створення ОУН бандерівці віддрукували однотипні двосторонні грошові документи номіналами 1, 2 німецьких марки, 1, 2 долари США та 1, 5 та 10 англійських шилінгів для збирання коштів серед емігрантів у фонд України, що бореться {224–227}. На грошових документах цього типу проставлено п'ятизначний номер.

Аналогічну акцію щодо збирання коштів у фонд українського руху Опору здійснила створена в лютому 1945 р. фінансова референтура Закордонного Представництва УГВР на чолі із Зеноном Марцюком. Вона емітувала грошові документи номіналами 5, 10, 20, 50, 100, 500 (назва валюти не вказана), у малюнках яких вдало поєднано історичне минуле українського народу з героїчною боротьбою підпілля ОУН {218–223}.

У 1952 р. в США на користь визвольного фонду ОУН бандерівська організація, можливо Організація Оборони Чотирьох Свобід (ООЧСУ), випустила серію спеціальних марок номіналами 5, 10 і 25 центів, які по суті є мініатюрними бофонами {228–230}. Із початку 1950-х років бандерівські організації діаспори щорічно проводили добровільні збори у визвольний фонд України, користуючись здебільшого грошовими документами сталого зразка {238}.

У листопаді 1959 р. провід ЗЧ ОУН виніс постанову про створення фонду визвольної боротьби ім. Степана Бандери. У тексті постанови вказано, що «Закордонні Частини ОУН, як невідривна складова частина революційної еміграції, мають виконати не тільки окреслені завдання на відтинку зовнішньої політичної діяльності на різних континентах і країнах світу в користь воюючої України, а й спричинитися до скріплення та ще ширшого розгортання революційно-визвольної акції ОУН на Рідних Землях». Звідси випливала мета фонду: «Мати залізну резерву на час особливо трудних ситуацій, в яких може опинитися Організація, як теж для виконання особливої ваги акцій»¹. Найактивніші платники в Український Визвольний Фонд, як правило, отримували від нього різні заохочення – почесні грамоти, «пропам'ятні персні» тощо.

Починаючи з 1981 р., ООЧСУ стала випускати тематичні серії грошових документів, присвячених відзначенню пам'ятних річниць українського руху Опору та вшанування його визначних діячів. До таких випусків належать: «40-ліття Акту 30 червня 1941 р.», «40-ліття УПА», «40-ліття АБН», «40-ліття УГВР», «Герої Карпатської України», «Великі державні мужі України», «З пантеону героїв України», «1000 років християнства України», «50-ліття Акту 30 червня 1941 р.», «50-ліття УГВР», «40-ліття УПА», «65-річчя ОУН», «45-ліття героїчної смерті генерал-хорунжого Т. Чупринки» та ін.

Активну політичну діяльність серед української еміграції вели також молодіжні організації, насамперед бандерівського спрямування. Серед них чільне місце посідає Спілка Української молоді (СУМ). У

¹ Московські вбивці Бандери перед судом. Збірка матеріалів за редакцією Данила Чайковського. – Мюнхен, 1965. – С. 464.

США та Великобританії СУМ регулярно випускала однотипні грошові документи номіналами 50 центів і 1 долар, 1 та 2 шилінги {274}.

Активну політичну діяльність серед української еміграції проводили і мельниківські організації. Для організаційних цілей 1947 р. мельниківці в одній із друкарень Західної Німеччини віддрукували серію бофонів номіналами 5, 10, 20 та 50 грошових одиниць із виразними сюжетами, які художніми засобами передають тогочасне становище підпільного руху в Україні, підбивають підсумки боротьби та висловлюють сподівання на швидке падіння «тюрми народів»:

5 – троє шахтарів з відбійними молотками при світлі карбідок читають підпільну газету «За самостійну Україну»;

10 – до зруйнованої Кремлівської стіни біжать повстанці з шаблями та косами. Вони повалили вежу із зіркою й установили український державний прапор. До чорного неба піднялася згряя круків;

20 – карта України із променями, які з'єднують десять історичних українських територій із Києвом. Під картою текст, у якому сказано, що ОУН за часів німецької окупації втратила 4 456 осіб, у їх числі 197 керівників, 5 членів Центрального проводу;

50 – пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві. На дзвіниці Софії Київської майорить повстанський стяг {284–287}. Грошова одиниця не вказана з тих причин, що ці бофони мельниківці поширювали серед української діаспори у багатьох країнах світу, де в обігу перебувала різна валюта. Через певний проміжок часу вони повторили окремі грошові документи цієї серії, але не у «святковому», а у «звичайному» виконанні, помістивши замість різдвяних заставок програмні гасла ОУН(м) {288–290}.

Грошові документи цих зразків мельниківці намагалися використати для своєї підпільної діяльності й в Україні. У листопаді 1947 р. під час нелегального переходу радянсько-польського кордону затримано вчителя середньої школи м. Ходорів Львівської області Б. Феника, який півроку проходив вишкіл у Мюнхені, щоб створити глибоко законспіровані ланки мельниківського підпілля в Україні. Окрім організаційних інструкцій та пропагандистських видань, він також мав три бофони вартістю 5 і 20 грошових одиниць.

Проте нечисленне підпілля мельниківців, на відміну від бандерівців, не справляло відчутного впливу в Україні. Їх невеликі збройні формування, які боролися головним чином на Львівщині та Закарпатті, були знищені енкаведистами 1947 р. А у жовтні 1952 р. на Закарпатті під час проведення операції вони ліквідували останню боївку ОУН(м) під командуванням «Залізняка».

У 1948 р. Провід Українських Націоналістів (ПУН) у Західній Німеччині випустив серію бофонів (номінали 5, 10, 20, 50) марок, присвячену 30-й річниці ЗУНР {291–293}. Серії грошових документів ОУН випусків 1947–1948 рр. використовувались і надалі, оскільки вони часто зустрічаються з різними контрамарками, як у бік підвищення номіналів, так і зниження.

1949 р. ПУН емітував чергову серію грошових документів номіналами 5, 10, 25 та 50 {294–295}, з виразними й актуальними політичними сюжетами, епіграфом до яких стали слова Т. Шевченка «Встане Україна і розвіє тьму неволі».

У 1946 р. уряд УНР, який тісно співпрацював з ПУНОм, для поживавлення своєї діяльності у південній зоні Німеччини, оголосив «Державну позику». Як облігації виступили віддруковані п'ять перших поштових марок УНР (розмінні монети, які у народі називали «шагівками», «метеликами»), але побільшених розмірів {279–283}. На звороті марки відтиснуто штемпелем: «Державна Позика 1946 року Шаги рівні маркам», а також число і підпис. Облігації цього типу використовувались екзильним урядом УНР принаймні до 1950 р.

Для об'єднання зусиль українських еміграційних організацій було створено Українську Національну Раду. Діяльність УНРади знайшла свій прояв і в грошових документах. Згідно з її постановою від 2 вересня 1949 р. про випуск 2% національної позики під назвою «Позика Визволення України» були випущені пронумеровані облігації «Українського Національного Державного Фонду» у шести серіях: А – 100 дол. США, Б – 50 дол., В – 20 дол., Г – 10 дол., Д – 5 дол., Е – 1 дол. {296}. На облігації вказано номінал, а також вміщені підписи керівника ресорту фінансів Любомира Макарушки, головного комісара позики С. Довгала та державного контролера І. Кабачківа. На маргінесі – тризуб і назва позики. На реверсі облігацій надруковано витяг із постанови УНРади ч. 17. Як посвідчення про виплату, УНРада видавала «грамоти» з належними підписами, які мають схоже з облігаціями оформлення¹.

Випускав грошові документи також створений з ініціативи Я. Стецька Антибільшовицький блок народів (АБН). Перша його серія вартістю 1, 5 та 10 {298} зі зображенням національних прапорів поневолених народів з'явилася у 1946 р. Наступна і, ймовірно, остання серія вартістю 5, 10 шилінгів, 200 французьких франків, 1 і 2 німецьких марки та 1 долар США використовувалася у 1949–1950 рр. {299}.

¹ Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. – Клівленд, Огайо, 1974. – С. 225.

Однак зібрані в діаспорі кошти для потреб підпілля ОУН в Україні використовувалися здебільшого для утримування закордонних центрів ОУН, ведення ними пропагандистської діяльності. Переправляти їх в Україну через комуністичні країни Європи було дуже небезпечною справою. Тому ОУН в Україні у фінансовому відношенні опиралася на саму себе, на власний народ. Так, у травні 1951 р. Український конгресовий комітет Америки (УККА) передав ЗП УГВР зібрані для УПА кошти в сумі 7 314 американських доларів, які в Україну так і не потрапили¹.

Таким чином, бофони ОУН і УПА об'єктивно належать до вагоміших джерел з історії України ХХ століття. Еволюція суспільства, перебіг національно-визвольної боротьби Українського народу, його звичаї і віра, перемоги і поразки у політичному і військовому протистоянні з набагато сильнішими ворогами залишили помітний слід у бофонах – визначних пам'ятках історичної епохи.

¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 2. – Арк. 989.

Розділ 6. Методика дослідження грошових документів ОУН і УПА

Грошові документи ОУН і УПА мають синтетичний характер походження і є специфічним різновидом письмових документів. Для їх всебічного вивчення, зовнішньої і внутрішньої критики, доцільно використовувати комплекс спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін – геральдики, сфрагістики, палеографії, хронології, метрології, іконографії та ін.

Геральдична ознака

У системі комплексного вивчення паперових грошових знаків України (бонів) та грошових документів ОУН і УПА – бофонів геральдична ознака посідає чільне місце. Геральдика – це мистецтво герботворчості й водночас наука, що регулює закони складання і вживання гербів. Отже, герб – це лаконічний графічний малюнок, який має певне символічне значення та скомпонований за встановленими правилами.

Події визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр. і боротьба підпілля ОУН і УПА за визволення України проти польського санаційного режиму, нацизму та сталінізму в 1929–1954 рр. історично взаємопов'язані, в тому числі з погляду геральдики, оскільки проходили під спільною державною та національною символікою. На більшості паперових грошових знаків періоду визвольних змагань і грошових документів ОУН – бофонів вміщено знак української державності тризуб.

Вивчаючи цей державний атрибут, окремі його елементи (хрест, меч, плетиво), крайові герби, емблеми та інші символи на бонах, бофонах, потрібно враховувати, що незначні зміни в їхніх малюнках свідчать про зміну емітента.

Як державний герб тризуб (без хреста) був уміщений на так званих шагівках (марках, які виконували роль розмінної монети) вартістю 10, 20, 30, 40 і 50 шагів, банкнотах вартістю 10, 25, 50, 100, 250, 1000 крб. та 2, 5, 10, 100, 500, 1000, 2000 гривень, а також 3,6% білетах державної скарбниці (облігаціях) номіналами 50, 100, 200 і 1000 гривень, емітованих у 1918–1919 роках. Згодом, у 1920–1940-х роках тризуб як національний символ застосовували різні політичні організації Західної України, Буковини, Закарпаття та українська еміграція у багатьох країнах світу.

15 березня 1939 р. Сейм Карпатської України, проголосивши незалежність «землі», що «була, є і хоче бути українська», ухвалив перший конституційний закон, у якому поряд із гімном «Ще не вмерла Украї-

на» і жовто-синім прапором був визначений також герб нової держави. Крайовий герб Закарпаття був прийнятий ще 1920 р. і входив до великого герба Чехословацької республіки.

Герб Карпатської України становив собою двопольовий щит: ведмідь у лівім червонім півполі, чотири сині та три жовті смуги у правому півполі, Тризуб Св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Одним з авторів цього герба був Степан Розсоха, редактор часопису «Наступ», органу Української Національної Оборони. Ще до офіційного прийняття герба його зображення фігурувало у січні–лютому 1939 р. на грошових документах зборів у фонд «Карпатської Січі».

Після розколу ОУН на початку 1940 р. тризуб із мечем залишився за мельниківцями, а бандерівці натомість на II Великому зборі ОУН (квітень 1941 р.) прийняли рішення про те, що «організацію обов'язує тільки загальнонаціональний Тризуб Володимира Великого в формі, введеній Центральною Радою», та про запровадження окремого організаційного прапора «чорної та червоної краски».

Зображення тризуба з мечем довільних стилізацій зрідка зустрічаються на грошових документах ОУН-мельниківців, емітованих у Галичині та на території протекторату Богемія і Моравія в 1942–1944 рр.

У 1941 р. бандерівці провели конкурс поміж українськими митцями на кращий проект організаційної емблеми ОУН. Переможцем його став учень Юрія Нарбута, професор графіки Українського Вільного Університету (УВУ) в Празі Роберт Лісовський. Із 1942 р. ця емблема вже посіла відведене їй місце на бофонах ОУН.

Боротьба українського народу з нацизмом та сталінізмом в лавах УПА, як загальнонаціональної і багатопартійної військової сили, висула нові вимоги до тризуба.

Н. Хасевич розробив власний проект герба ОУН та УПА, який не тільки враховував тогочасні реалії боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу і виступав об'єднавчим началом, а й не відступав від стандартів державного герба України зразка 1918 р. Графік помістив тризуб на бойовий картуш європейського зразка (тарч), окантований овалом із актуальним гаслом: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї!», взятим із Декалогу (10 заповідей українця-націоналіста).

Тризуб роботи Н. Хасевича мав би стати еталоном для всіх підпільних видань, проте складності повстанської боротьби перешкодили цьому. Окремі підпільні митці, серед яких були самоучки з дрібних структур ОУН, не дотримувалися стандартів у зображенні герба, допускали довільні стилізації {115}.

На такі стилізації справило вплив повстанське трактування тризуба: «Ми відчитуємо Тризуб у цей спосіб: ліве рам'я – це буква В, долішня поширена частина – це О, середуще рам'я – це Л, праве – Я, разом, як зложить ці чотири букви, вийде слово «Воля». Це слово таке близьке і рідне нам, що навіть у гербі предки його помістили. Не дивно ж – вони за волю боролись, для волі жили, за волю вмирали і цю вимріяну волю, назву її, зробили своїм знаком»¹.

Палеографічний аналіз

Важливі відомості про емітента дає палеографічний аналіз грошових документів ОУН, який сприяє розшифруванню скорочень різноманітних написів, правильному розумінню специфічної для підпілля термінології.

Будь-яка зміна тексту на бофонах одного випуску за змістом, використання іншого шрифту є ознакою нової емісії, оскільки для незначної зміни тексту потрібне інше кліше.

Під час проведення палеографічного аналізу бофонів потрібно враховувати їх подвійну функцію: фінансову й агітаційно-пропагандистську.

Бандерівські пропагандистські органи нерідко кваліфікували бофони як мініатюрні листівки-плакати і вважали їх одним із засобів поширення визвольних ідей, як гостру зброю у боротьбі з окупантами. Тому, на їхню думку, в контексті змісту та форми грошові документи мали відповідати таким цілям. Форма бофонів мусить бути «викінчена, мистецька, позбавлена помилок і недотягань». Недбале виконання малюнка, помилки в тексті, все це не тільки послаблює ефект, але й компрометує джерело, яке такі листівки та бофони випускає. Малюнок, на їх погляд, має бути скомпонований так, щоб «образно і наглядно пробивалась думка, що в нім заключається», щоб зразу впадав у вічі сам його зміст. Своєю чергою, заклики «мусять мати логічне пов'язання» з малюнком. Рекомендовано у доборі закликів користуватися документом «Пропагандивні лозунги»².

Переважає більшість підпільних художників зуміла сповна засобом плакатної графіки з використанням актуальних політичних гасел і текстів реалізувати політичний аспект бофонів. До того ж вони не тільки охопили всі етапи боротьби українського Руху Опору, а й про-

¹ ДАТО. – Ф. Р-3432. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 7.

² ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 77. – Т.18. – Арк. 843.

вели історичні паралелі з визвольними змаганнями в Україні в 1917–1921 рр.

Важливість історичного єднання поколінь у політичній діяльності підпілля відзначена у наказі командира УПА «Захід» від 28 серпня 1946 р.: «Так, як на наших визвольних змаганнях в 1917–1921 рр. виховалися ми, сотні тисяч української національної молоді, так на нашій боротьбі будуть виховуватися мільйони майбутніх поколінь українського народу»¹.

У «Тимчасовій інструкції по військово-виховній і політичній роботі для політвиховників чоти і сотні» із цього приводу рекомендовано: «Говори сміло про героїзм, лицарність, самопосягату. Опирай все на конкретних примірах. Примірів шукай у нашому минулому в княжій і козацьких добах, наших визвольних змаганнях в 1917–1921 рр., в героях-революціонерах»².

Оскільки більшість написів на бофонах («Свято Зброї», «Свято Героїв», «1 листопада», «День Української Державності», «Свято Акту 30 червня 1941 р.» й інші) малюнки тільки супроводжують і служать розкриттю їх змісту, палеографічний аналіз слід проводити спільно з методикою мистецтвознавства (орнаментальна ознака) та текстологією, яка вивчає історію й походження того чи іншого тексту.

Використовуючи зміст архівних документів, маємо підстави констатувати, що на терені крайового проводу ОУН «Захід–Карпати» всі бофони, приурочені до 5-ї річниці УПА, могли бути віддруковані у проміжку між 10 серпня і 14 жовтня, тобто від виходу у світ директивного документа до свята. Відомий 25 крб. бофон роботи Н. Хасевича, присвячений 20-ти річчю ОУН {160}, створений у період між 15 липня і 14 жовтня 1949 р.

Не менш важливою для визначення емітента є інструкція крайового проводу ОУН «Поділля» від березня 1949 р., призначена для референтур пропаганди вищих і середніх структур підпілля (до надрайону включно), у якій міститься наказ не вживати в усіх пропагандистських виданнях, поширюваних серед мас, скорочення «УССД».

Це скорочення можна було використовувати тільки у внутрішньому листуванні, бо «людині, яка про нас не знає нічого, або дуже мало, таке скорочення нічого не говорить. Основну ідею нашого руху ми повинні писати повними словами»³.

¹ ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 910.

² Там само. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 748.

³ Там само. – Спр. 77. – Т. 18. – С. 304.

Виходячи із змісту цієї директиви, певна кількість бофонів, що мають скорочення «УССД», може бути продуктами структур ОУН, нижче надрайону, оскільки зазначений документ міг не дійти до низових ланок підпілля.

Бофони, автором яких був Н. Хасевич, вирізняються винятковим авторським умінням пов'язувати написи з малюнком {021, 042–055, 096, 145, 160, 162, 203}. Тексти гранично чітко ставлять проблеми і ніби вирізьблюють завдання революційно-визвольного руху. Свого часу відомий дослідник Тадей Лешнер підкреслював, що Хасевич є «знаменитий митець букви», якого проблема гарної букви захоплювала від перших початків графічної творчості, тому напис у митця «не творить чогось штучного доданого до рисунку, бездушної тільки формалістики чи урядової конечності», а навпаки, «творить невідлучну частину композиційної цілості»¹.

Для певної частини грошових документів мельниківського проводу характерним є специфічний шрифт, окремі літери якого, ймовірно, запозичені з романського стилю {041}.

Над відродженням української кириличної азбуки працював і згадуваний митець Яків Гніздовський, якого турбували деякі її спотворення у зв'язку із запровадженням російським царем Петром I «гражданського шрифту». Його цікавило також «римське капітальне письмо» та «каролінгське мінускульне письмо».

Стилізовані літери української абетки інших шрифтів зустрічаються на графічних роботах, виконаних Я. Гніздовським, або ж його послідовниками для оунівського підпілля в Україні та зарубіжних ОУН.

Палеографічний (неографічний) аналіз сприяє прочитанню та вірному розумінню текстів, розміщених на грошових документах, допомагаючи встановити крайову належність, з'ясувати час і виявити місце емісії, терміни використання та інші факти, які характеризують емітента як з погляду соціального, так і політичного. На його підставі слід констатувати, що оунівське підпілля для власних потреб щорічно здійснювало шість обов'язкових випусків бофонів (до «Свята Зброї», «Свята Героїв», «1 листопада», «Свята Акта 30 червня 1941 р.», Різдва та Великодня), а також у разі гострої потреби здобути додаткові кошти – до «Дня Української Державності», «Свята УПА» й інших пам'ятних днів.

¹ Книжкові знаки Ніла Хасевича (Передмова Т. Лешнера). – Варшава, 1939. – С. 6.

Орнаментальна ознака

Не менш важливим методом можна вважати аналіз грошових документів ОУН за орнаментальною ознакою.

Орнамент (від латинського *ornamentum* – прикраса) – візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів, або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів, призначений для прикраси різних предметів.

На бофонах орнамент зустрічається таких видів: геометричний – ламані, зигзагоподібні, сітчасті, пересічні лінії, кола, дуги, ромби, квадрати, зірки, хрести, крапки і т. д.; рослинний – в'юнки гілки, квіти, плоди.

У поняття орнаменту входить також зображення архітектурних фрагментів, зброї, людських фігур тощо. Він певною мірою може свідчити про соціально-політичну діяльність людини. Як самостійна ознака, орнамент нерідко стає засобом розкриття загального ідейного змісту грошового документа, встановлення належності емісії конкретному емітенту: ОУН(б), ОУН(м), УЦК чи навіть у висуванні гіпотез на підставі бофона 021 про політичні симпатії Н. Хасевича у 1943 р. до ідей «Поліської Січі».

Одночасно орнамент, як прикраса на грошових документах – бофонах, може входити до змісту геральдичної і сфрагістичної ознак.

Орнаментальне оформлення більшості бофонів вирізняється схематизмом, стилізацією, спрощенням із домінуванням рослинних і архітектурних елементів, картушів, рамок, віньєток тощо.

Група бофонів, насамперед місцевих випусків, не виділяється високою художністю, оскільки через умови підпілля, їх виготовляли в стислі терміни, на підручному папері з використанням фарб низького ґатунку. Зустрічаються й відверто невдалі копії, особливо бофонів роботи Н. Хасевича {146–147}.

Водночас, попри труднощі визвольної боротьби, низка грошових документів ОУН, до розробки яких були залучені талановиті художники, літератори, науковці, стала шедеврами графіки. З цього приводу Я. Стецько писав: «Бачимо, що в Україні у підпільній боротьбі з ворогом, крім зброї і політично-пропагандивних засобів, стоїть також мистецтво, наука, література. У підпіллі поети творять нову героїчну українську поезію, яка нагадує нам огненні слова Шевченка. Там виростають митці – різьбарі і графіки. Графіка в підпіллі – це не видумка, але реальність. Ні поет Марко Боєслав, ні різьбар Черешньовський, ні графік Бей-Зот – це не випадкове явище визвольної боротьби. Коли українське визвольне підпілля виловлює, крім провідників, бойовиків, ко-

мандирів, державно-політичних керманів і пропагандистів, також поетів, митців, графіків – це значить, що українська визвольна боротьба прийняла найвищі форми змагу з гнобителем»¹.

Зокрема, основне місце у творчості Н. Хасевича посідало формулювання позитивних ідей визвольної боротьби поневолених народів, у першу чергу українського. Картина переможного походу українських селян, робітників і інтелігентів в одному строю з повстанцями підкреслювала єдність боротьби всього народу за державну незалежність та за краще життя {051}. Низка картин повстанських частин у бою показувала народові можливість боротьби проти більшовиків та піддавала сумніву непереможність більшовизму. Таким чином, збірка дереворитів Н. Хасевича, його «волинська серія» бофонів розкриває ідейний зміст визвольної боротьби українського народу, образно документує її шляхи.

Недоліки в оформленні бофонів та інших друкованих видань здебільшого завчасно виявляли. Керівні структури ОУН після всебічного аналізу направляли у низові осередки підпілля циркуляри з вказівками покращити діяльність на цій важливій ділянці роботи.

Так, у «Вказівках щодо пропагандивної роботи на 1950 рік» політ-референт крайового проводу ОУН «Поділля» Й. Поздик («Євген») вимагав «дбати про естетичне зовнішнє оформлення наших друкованих видань». І далі: «Зовнішнє оформлення політичного видання повинно бути просте, поважне, уникати зайвих прикрас. Керівники техзвен повинні постаратися про більшовицький підручник графіки. Там вони знайшли б не одну практичну вказівку в цій справі»².

У цьому ж документі є ще одне важливе загальне положення про те, що «на останній сторінці внизу завжди зазначувати: «надруковано в друкарні ОУН...(назва друкарні)» – кожна друкарня повинна таку назву мати...». Вказівка прямо не стосується бофонів, але її знання важливе для їх ідентифікації з іншою друкованою продукцією підпілля саме за орнаментальною ознакою. Звичайно, що не всі «техзвена» та друкарні ОУН виготовляли та передруковували бофони. З цього приводу у «Вказівках щодо пропагандивної роботи на 1950 рік» сказано: «Коли техніка стоїть краще, то випуски можна перебивати в одному, а навіть у двох кращих техзвенах в окрузі. Коли техніка слабша, тоді – в одному-двох кращих звенах на край».

¹ Стецько Я. В чому наша Сила? // Українська визвольна концепція. – Мюнхен: вид. ОУН, 1987. – Ч. 1. – С. 438.

² ГДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 638.

З метою підготовки кваліфікованих кадрів для «техзвен», очевидно, Н. Хасевичем або ж одним з його учнів написано інструкцію «Як і в якому матеріалі можна вирізати клішу рисунка чи тексту листівки».

У цьому документі підпілля, окрім конкретних рекомендацій щодо виготовлення кліше з деревини твердих порід (груша, яблуня, слива, глід), лінолеуму, кожоміту, алюмінію та цинку, містяться розрахунки, згідно з якими кліше на дереві витримує до 80 тис. відбитків, а на лінолеумі – до 50 тис.

Фарба виготовлялася з гасової сажі й розмішувалася у певній пропорції з покостом. У разі наявності різновидів бофонів ці дані можуть служити вихідною точкою для приблизного розрахунку накладу тих чи інших грошових документів ОУН і УПА.

Порівняння орнаментальних прикрас допомагає встановити різновидність грошових документів. Так, за орнаментальною ознакою, що прикрашає 25 крб. бофон роботи Н. Хасевича, якщо не враховувати хронологічну ознаку, можна відрізнити його перший випуск від наступного {160, 203}.

Для орнаментального оформлення грошових документів ОУН Львівського краю характерними є стилізовані архітектурні фрагменти історичних і культурних пам'яток Львова: міська ратуша, Собор Святого Юра й інші. На 200 крб. бофоні, віддрукованому до сьомої річниці Української Держави, на тлі львівської ратуші зображені повстанець і дівчина у національному одязі {139}.

Належність Великоднього бофона до проводу ОУН Карпатського краю допоміг установити притаманний Косівщині геометричний орнамент зображеної на малюнку писанки, який складається із низки мозаїчних елементів {178}.

На багатьох грошових документах ОУН засобами орнаменту відображені ті специфічні національні умови життя українського народу, які є складовою його етносу.

Візерунки вишитих рушників, розписи хат, килими, писанки, фігури селянина та селянки в українському вбранні – все це було конкретизацією національної ідеї, символом незалежності України.

Неповторним національним колоритом вирізняється жанрова сценка коляди на бофоні, емітованому 1944 р. ПУНом у Галичині {041}.

Таким чином, орнамент виступає не тільки однією із прикрас грошових документів – бофонів, але й виразно віддзеркалює національну приналежність, політичну й соціальну спрямованість емітентів. Використовуючи мистецтвознавчі методики, можна виявляти й ідентифікувати твори інших підпільних авторів, зокрема П. Обалю, Е. Козака,

С. Дядинюка, Семківа, М. Черишньовського, М. Мирського, Л. Лепкого та «Омеяна», які активно співпрацювали з українським підпіллям.

Сфрагістична ознака

На більшості бофонів, відомих дослідникам, відсутні відбитки печаток, конгревів (тиснені печатки), які є предметом вивчення спеціальної історичної дисципліни сфрагістики. З відтисками печаток до нашого часу дійшли два галицьких бофони, емітовані українськими націоналістами в часи німецької окупації {015, 027}, а також кілька грошових документів, у яких печатка використана для підтвердження їх дійсності {068}.

Поряд із цим існують достовірні матеріали, які свідчать про широке використання владних атрибутів у практиці фінансово-господарської діяльності оунівського підпілля.

Так, провідник ОУН Закерзоння Я. Старух у відомій інструкції від 8 квітня 1946 р., підсумовуючи негативні наслідки для українського підпілля від операції «Вісла», зазначав, що в такій ситуації вони будуть змушені забезпечувати свої потреби в грошах, продуктах харчування за рахунок польського населення, тому для надання легітимності названу акцію потрібно здійснювати у вигляді добровільних датків (зборів) на фонд поневолених народів, підтверджених квитом з печаткою й підписом.

Улітку 1947 р. під час рейду підрозділу командира Володимира Щигельського («Бурлаки») в Чехословаччину повстанці використовували «Посвідчення-посвідки в справі реквірування харчів для потреб рейдуючих частин УПА по Словаччині», підписані полковником «Павленком» і скріплені печаткою¹.

Цілком імовірно, що круглі печатки із тризубом і написами «Українські повстанці», «Українська Повстанча Армія. Команда Групи «Турів», «Українська Повстанча Армія. Група «Заграва» з огляду на їх універсальність, могли використовувати у фінансовій діяльності рейдуючі частини УПА.

У 1946–1947 рр. у Закерзонні в ужитку була печатка з написом «Цензура УПА». Нею користувалась сотня УПА під командуванням хорунжого «Бурлаки» в оперативному терені 26-го тактичного відтинку «Лемко» під час перевірки польських поштових відділень і транспортів, захоплених підрозділами УПА.

¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – Торонто, 1987. – Т. 16. – С. 19.

Є свідчення про те, що сотня «Бурлаки» здійснила ревізію поштових відділень у містечках Риботичі та Кальварія. На бланках грошових переказів, які були конфісковані для потреб УПА, зроблено відтиски цієї печатки. Нині зразок її відтиску фіолетового кольору зберігається в Музеї Визвольної Боротьби ім. С. Бандери в Лондоні.

У 1945–1946 рр. підрозділами повстанців у діловодстві, а також для знакування посилок польової пошти УПА в Карпатському краї застосовувалась печатка з написом «Команда К85 УПА». Печатка подібного зразка через дефіцит владних атрибутів, очевидно, могла використовуватися й у фінансовій діяльності ОУН. Її відтиск коричневого кольору зберігається в музеї Українського Культурного Центру м. Воррен, США.

У службовому листуванні та у фінансовій діяльності на оперативному терені куреня 27-го тактичного відтинку «Бастіон» (Ярославівщина і Любачівщина Закерзонського краю) у 1946–1947 рр. користувались печаткою із тризубом і написом «УПА». В архіві Закордонного Представництва УГВР зберігається відтиск цієї печатки чорного кольору.

Згідно з наказами командування ОУН та УПА, структури Українського Червоного Хреста та Української Суспільної Служби, які діяли при УЧХ, мали повноваження, окрім зборів на бойовий фонд ОУН, проводити збори для власних потреб: догляду за пораненими вояками, допомоги сім'ям репресованих тощо. Нерідко такі збірки здійснювались з використанням спеціальних документів типу бофонів. На деяких із них проставлялись печатки УЧХ. Так, у 1946–1947 рр. печатки Українського Червоного Хреста використовували повстанці у надрайонах ОУН «Бескид» на Лемківщині та «Холодний Яр» на Перемишльщині. Чорного кольору відбиток такої печатки з кодовим найменуванням однієї зі станиць зберігається в архіві ЗП УГВР. Там само зберігаються ще два відбитки печаток УЧХ невідомих санітарних частин УПА.

Охоронні печатки, переважно цифрові, мали й керівники різних структур ОУН, які використовували, насамперед, у таємному листуванні. В архіві ЗП УГВР зберігаються також відбитки печаток «Полева пошта УПА» і «Польова пошта УПА 4.712», що потрапили туди із Закерзоння. У важких умовах повстанської боротьби ці печатки могли набути універсальності і використовуватись у фінансовій діяльності підпілля.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігаються кілька бофонів, проштампованих печаткою «Архів» {129, 132}. Цей криптонім належав Центральному проводу ОУН. Імовірно, ці грошові документи пройшли процедуру узгодження в центральній

структурі підпілля для подальшого друку або ж надіслані на зберігання в підпільний архів як мистецькі зразки.

На грошових документах ОУН зрідка можна зустріти перфорації. Вони виконували суто технічну функцію, тобто відділяли основний документ від відривного талона і не несли в собі класичних навантажень: перереєстрації чи анулювання емісії, як це мало місце на деяких бонах.

Метрологічна ознака

Метрологічна методика, до компетенції якої належать назви валют («злотий», «рубль», «рейхсмарка»), найменування самих грошових знаків («бона», «марка», «талон» і т. д.), може бути застосована у вивченні бофонів, адже грошові документи ОУН і УПА використовували, щоб отримати валюту, яка була тоді в обігу в Україні та за її межами.

Так, номінали бофонів, які емітували структури ОУН в Галичині під час німецької окупації, виражались у краківських злотих, у рейхсскомісаріаті «Україна» – в окупаційних карбованцях, а у протектораті Богемія та Моравія вони були більше прив'язані до рейхсмарки, незважаючи на те, що там в обігу перебували окупаційні крони. Рейдуючі частини УПА використовували грошові документи, де, як правило, фігурували номінали без назв валюти. Після визволення Західної України від німецьких окупантів грошові документи ОУН було переорієнтовано на радянський рубль. Для потреб підпілля ОУН Закерзоння емітували бофони, номінали яких виражались у злотих маріонеткового Люблінського уряду.

Метрологічна методика допомагає встановити за найменуванням валют приблизне місце емісії та територію застосування бофонів, а також їх належність до тих чи інших структур ОУН.

Хронологічний аналіз

Емісії бофонів ОУН в умовах підпілля, коли гинули його цілі ланки, відзначаються непостійністю їх емітентів. Установлення точної дати – це значний крок до виявлення власників емісії, її обставин, авторів проектів грошових документів тощо.

Якщо у процесі зовнішнього аналізу бофонів не вдається встановити дату, слід звертатися до архівних документів, однотипних датованих оунівських плакатів та листівок, каталогів. Точнішу дату випуску серії грошових документів Чортківського окружного проводу ОУН {188–192} допоміг установити архівний документ, у якому містилась інформація про те, що 31 березня 1950 р. у жителя с. Васильківці Гуся-

тинського району Василя Лисого енкаведисти під час обшуку вилучили бофони номіналами 25 і 50 руб. з написом «У Свято Героїв», які були приурочені до дня загибелі Євгена Коновальця, тобто 23 травня.

Виходячи зі змісту цього документа, інших архівних документів ОУН, знайдених на Тернопільщині бофонів згаданої серії, можна дійти висновку про те, що всі тематичні збірки підпілля готувало заздалегідь, приблизно за 2–3 місяці до відзначення тієї чи іншої історичної події.

Отже, є підстави вважати, що серія бофонів Чортківського окружного проводу ОУН була віддрукована вже в лютому 1950 р., а на початку березня надійшла до низових структур підпілля.

Серед довідкових видань, які можуть допомогти ідентифікувати бофони з іншою друкованою продукцією ОУН, а також дати відповідь про час і місце друкування конкретного грошового документа, слід назвати працю Л. Шанковського «УПА та її підпільна література»¹. У цій книзі є відомості про діяльність видавничих осередків ОУН, підпільних друкарень та технічних «звен», які подані за такою схемою: підпільні друкарні («звена»), підпільні видання, дати випусків, художники.

Отже, хронологічний підхід допомагає систематизувати бофони залежно від дати їх випуску, що дає змогу виокремити грошові документи конкретного періоду як самостійний об'єкт вивчення.

Іконографічна ознака

На грошових документах ОУН, плакатах малого формату, листівках, які використовували або ж могли використовуватись як бофони (номінальних чи безномінальних), нерідко зустрічаються портрети героїв українського Руху Опору як відомих, так і маловідомих широкому загалу. Для визначення реальності тієї чи іншої історичної особи, зображеної на грошовому документі, слід застосовувати іконографічний аналіз.

На так званих Великодніх бофонах ОУН часто зустрічаються плакатні зображення Ісуса Христа {177, 180–181}.

На бофоні 1945 р. номіналом «50» Львівського крайового приво́ду ОУН невідомий графік своє бачення української визвольної боротьби передав через стилізований образ Архангела архістрати́га Михайла {063}. Ймовірно, що він свідомо пішов на окремі порушення канонічних атрибутів, замінивши архаїчні спис та щит на більш модернові меч і щит (тарч) із тризубом. Меч у цьому випадку виступає символом незалежності, перемоги.

¹ Шанковський Л. УПА та її підпільна література. – Філадельфія, 1952.

На грошових документах ОУН зустрічаються портретні зображення як популярних діячів цієї організації, так і менш відомих широкому загалу. На пам'ятному плакаті крайового проводу ОУН «Поділля», переробленому у бофон номіналом 100 крб., уміщено портрет Євгена Коновальця {192}, а на бофонах Львівського крайового проводу ОУН – портрети С. Петлюри, Є. Коновальця та С. Бандери {171–174}. На Станіславщині підпілля ОУН випустило бофон вартістю 20 крб., який водночас виконував роль політичного плаката з портретом надрайонної провідниці УЧХ Уляни Водоставської {089}. Вона загинула героїською смертю в бою з більшовиками в с. Кіданчі Печеніжинського району 27 жовтня 1946 р.

Оунівське підпілля на Станіславщині та Буковині започаткувало портретні бофони, на яких є, зокрема, зображення гетьмана Івана Мазепи, відомого військового діяча ЗУНР Дмитра Вітовського та ін. {108–109}. На Тернопільщині на відзначення початку Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. випущено плакат-бофон із портретом Б. Хмельницького {128}.

Іконографічна ознака тісно переплітається з орнаментальною. Там, де зображений відомий історичний діяч (його портрет чи скульптура), цей елемент на бофонах становить самостійну іконографічну ознаку. В інших випадках зображення людської фігури, скажімо, українського січового стрільця, є орнаментальною ознакою.

Суперскрипційна ознака

Характерною для грошових документів ОУН є і суперскрипційна ознака, тобто пов'язана з додатковими написами чи наддруками. Суперскрипції є спеціальними штампами з текстами, нанесеними ручним або ж друкарським способом, а також різноманітними виправленнями, виконаними ручним способом. Вони, зазвичай, наносились після того, як грошові документи були випущені в обіг.

Усі відомі наддруки (написи) на бофонах можна класифікувати за такими видами: політичні (агітаційні), економічні, керівні вказівки на зразках та особливі (процесуальні). Найбільшого поширення отримали наддруки та написи, які мали фінансовий характер.

Так, у зв'язку із проведенням у СРСР у грудні 1947 р. грошової реформи номінали бофонів були приведені у відповідність до нового курсу радянського карбованця, тобто зменшені у 10 разів. Узгодження відбувалося шляхом перекреслення зайвого нуля. Достеменно відомо, що через таку операцію пройшли всі великі номінали «волинської серії»: 50, 200, 300, 500 і 1000 карбованців.

У скрутних ситуаціях підпільники за допомогою наддруків практикували перероблення агітаційних листівок малого формату і безномінальних бофонів у номінальні.

У підпільній друкарні ім. Міхновського крайового проводу ОУН «Поділля» 1950 р. було віддруковано листівку з портретом Євгена Коновальця, приурочену до 12-ї річниці від дня його загибелі, яку повстанці, написавши олівцем на звороті «100 руб.», переробили у номінальний бофон {192}.

Така ж доля спіткала і великодню листівку, використану повстанцями як грошовий документ у 1950 р. на території Бережанського району Тернопільської області. На бофоні є наддруківка: «На У.Р.Ф. 500 крб.» {182}.

Прикладом агітаційних наддруків можуть служити відбитки штампів «УПА Христос Воскрес» на бофонах Львівського крайового проводу ОУН номіналами 10 і 50 за 1945 рік {066–067}. На кількох грошових документах, які перебували в «Озернянському архіві», є написи «Улас» {149}, які слід оцінювати як ознайомлення оунівського керівника із зразками друкованої продукції однієї з підпільних друкарень. Очевидно, після цього їх було заархівовано за вказівкою крайового провідника В. Бея («Уласа», «Вадима») як кращі зразки підпільної графіки.

Особливі написи – це написи, які не мають прямого відношення до фінансово-господарської та агітаційної функцій грошових документів ОУН. Їх можна назвати написами процесуального характеру, оскільки наявність останніх змінювала статус бофона, перетворюючи його у речовий доказ у тій чи іншій кримінальній справі.

Під час арештів учасників підпілля ОУН слідчі НКВС змушували їх на звороті вилучених бофонів робити власноручні написи приблизно такого змісту: «Этот бифон изъят у меня во время обыска», а далі підпис і дата. На звороті іншого грошового документа, ймовірно емітованого в Галичині, вміщений такий процесуальний напис: «Изъят 29/XI-49 г. при ликвидации бандитов в Житомирской обл.» {072}. Володіючи базовою інформацією про місце виготовлення бофонів цього зразка, можна дійти висновку, що в бою з енкаведистами загинули оунівці, які направлялись у Східну Україну для підпільної роботи.

Чимало грошових документів, які зберігаються в Галузевому державному архіві СБ України, в інших державних архівах України, мають скорочені написи: «Терн.», «Буковина», «Хм.», «Дрогобич». Свого часу чекісти їх вилучили у «бандпосібників» і надіслали до центрального апарату як зразки. Проте до подібних загальних чекістських написів потрібно ставитися критично. Місця знахідок бофонів ще не дають

остаточної відповіді про їх емітентів. Добре знаючи форми і методи роботи органів МВС–МДБ, зони відповідальності їх регіональних підрозділів, концентрацію військ тощо, оунівці, особливо в 1949–1952 рр., нерідко будували криївки та переховувались на стиках адміністративних районів, на кордонах областей, а також на території Східної України. Так, на Хмельниччині тривалий час перебували керівники Кременецького, Острозького, Дубнівського і Чортківського надрайонних проводів та крайового проводу ОУН «Поділля».

Завдяки процесуальним написам, передусім якщо вони використовувались разом із кримінальними справами на учасників ОУН, можна не тільки встановити емітента, час емісії, територію поширення грошових документів, а й виявити докладніші відомості про підпільні друкарні, підпільних митців та учасників підпілля, які безпосередньо організовували грошові позики. Так, напис «Бифон изъят 2 декабря 1949 г. в соломенной крыше моего дома в присутствии меня» зробив Йосип Канцевич. Після вивчення його кримінальної справи, інших кримінальних справ на учасників оунівського підпілля вдалося встановити емітента – Бережанський надрайонний провід ОУН.

Отже, надруки на бофонах допомагають простежити долю емісії, висвітлити історію підпільних грошових документів, доповнити свідчення, отримані з інших джерел.

Філігранологічна ознака

Випускаючи грошові знаки, емітент намагається вжити певних заходів, щоб уберегти їх від фальсифікації. Однією з вагомих перешкод для фальшивомонетників є філіграні – особливі водяні знаки, котрі утворилися у процесі виготовленні паперу.

Бофони ОУН і УПА друкувалися підручними засобами, з використанням обгорткового, білетного та напівкартонного паперу (частіше для обкладинок учнівських зошитів, щоденників, альбомів) без водяних знаків. Унікальним винятком є друк на цигарковому папері проводом ОУН на ПЗУЗ бофона вартістю 50 карбованців {046}, на якому є філігрань у вигляді тексту «Малин УРСР», що дає змогу виявити одне із джерел добування паперу для підпілля. Якість паперу та його порівняння з іншою графічною продукцією підпільних друкарень може вказувати на місце друкування грошових документів.

Техніко-виробничі ознаки

Питання ідентифікації бофонів вимагають знання техніко-виробничих ознак, пов'язаних із технологічним процесом друкування,

зокрема з виготовленням форм та використанням паперу, фарб тощо. У підпільній діяльності оунівці широко застосовували техніку високого друку: типографічний набір, ксилографію, ліногравюру, цинкографію. Кожен її вид, маючи характерні особливості, відповідним чином проявляється на друкованій продукції.

Ксилографія (ручний спосіб виготовлення друкарських форм на дереві) дає змогу точно відтворювати не тільки штрихові, але й напівтонові зображення. При виготовленні ксилографічних друкарських форм на плоску оброблену поверхню дошки наносять олівцем потрібний малюнок чи текст або ж перебивають його за допомогою копіювального паперу і пристають до різьби на дереві спеціальними різцями – штихелями. Малюнок наноситься на дерево в зворотному, дзеркальному зображенні.

Різцем надрізають кожен ліній, кожен штрих малюнка з обох боків. Прогалини між штрихами виймають, і таким чином роблять їх рельєфними, а проміжки – поглибленими. Коли гравіювання закінчено, на дошку валиком накочується фарба, потім накладається лист паперу, який протирається дерев'яним лощиком. При цьому фарба, нанесена на рельєфні місця дошки, тобто на штрихи малюнка, створює на папері відтиск.

Більш досконалим ручним способом репродукції є торцева гравюра. У цьому випадку вона виготовляється на дошці твердих порід дерева, розпилянній поперек його шарів. На таких торцевих дошках можна гравіювати найтонші і дуже близько один до одного розміщені штрихи, оскільки опір різцю на таких дошках рівномірний на всіх напрямках, проте рельєфні друкуючі елементи, навіть незначних розмірів, виходять доволі міцними.

Для виготовлення ліногравюри пластину лінолеуму шліфують. Після нанесення малюнка прогалини поглиблюють за допомогою спеціальних (різної конфігурації) стамесок. Для доведення товщини друкарської форми до потрібних розмірів лінолеум наклеюють на колодку. Таким самим способом виготовляють кліше на гумі та кокеміті.

Типовою ознакою ксилографії і ліногравюри є різні за формою й розмірами креслення графічних елементів, а також різні дефекти в літерах, які утворилися при виготовленні друкарської форми. Під час вирізання літер і зачистки прогалин допускаються відколи окремих деталей зображення й зрізи частини штрихів, які добре проглядаються на паперовому відбитку.

Своєрідними є також відтиски, отримані з друкарської форми повздовжньої гравюри на дереві. Внаслідок одностороннього розміщення волокна в дошках, а також різної твердості шарів дерева, які йдуть від центру до периферії, їх опір різцю нерівномірний. При різьбі вдовж волокна дерева

інструмент йде легко, а при поперечному русі зустрічає значний опір. Інша властивість повздовжньої гравюри на дереві – неміцність друкуючих елементів. Ці обставини не дають можливості виконавцю отримати абсолютно чітку лінію, рівний і гострий штрих. Техніка графіки не дає змоги проводити штрихи надто тонкі, розміщені близько один від одного. Такі особливості повздовжньої гравюри на дереві залишають на відтисках відповідні ідентифікаційні ознаки. На них легко розрізняється структура дерева, що теж допомагає визначити матеріал друкарської форми.

Відтиски, отримані з кліше, вирізаному на лінолеумі, мають свої специфічні особливості. Еластичність матеріалу дає можливість правильно і рівно вирізати прогалини й отримувати прямі штрихи літер. Проте й у відтисках із кліше, виготовлених на лінолеумі, можуть спостерігатися окремі непродруковані місця, зокрема в графічних елементах літер. Ця ознака виникає через те, що під час виготовлення кліше можуть статися зриви деталей штрихів, обумовлені будовою різних шарів матеріалу. В результаті на відтисках утворюються помарки, які передають структуру тканини – основу лінолеуму. Відтискам кліше із лінолеуму притаманні овальні кути і з'єднання, що також пояснюються еластичністю оброблюваного матеріалу. Рівна поверхня лінолеуму добре змочується фарбою, особливо масляною.

Відтискам, виготовленим із гумових кліше, притаманні всі ознаки, характерні для лінолеуму. Тільки гумовим кліше властиві відсутність деформації паперу, прямокутне накреслення овальних елементів, нерівномірної ширини штрихів однієї і тієї ж літери. Однією із суттєвіших ознак є наявність відтяжок у закінченнях вертикальних і з'єднувальних штрихів. Це пояснюється тим, що еластична гума тягнеться слідом за різцем.

Для відтисків з кліше на кожному характерні дрібні крапки від вклучення в матеріал різних напилювань. Через складність структури трапляються повздовжні й поперечні зриви частини штрихів, що обов'язково проявляються на відтиску, а також помарки на прогалинах зі слідами різця і нерівними краями штрихів літер.

Відтиски, віддруковані з кліше, виготовлених шляхом травлення металу (мідь, латунь, цинк й інші), дають деяку деформацію паперу, яка частіше помітна на краях. Погане змочування фарбою не на масляній основі (штемпельна фарба, чорнило) проявляється на відтисках у вигляді нерівномірного друку.

Основні ознаки бофонів можуть суттєво розширити інформацію про діяльність підпілля, котрої немає в інших джерелах. А в деяких випадках бофони виступають як єдині документи, які характеризують різні грані політичної та соціально-економічної діяльності емітентів.

Післямова

Бофони, створені для підтвердження матеріально-фінансових відносин між повстанцями та населенням, – це документи, що найповніше відображають матеріальну основу діяльності підпілля. Завдячуючи національній символіці, актуальним політичним гаслам, повстанській графіці, вони були доволі ефективним інструментом, котрий регулював стосунки учасників ОУН і УПА з населенням, з позитивного боку відрізняв їх від різного роду кримінальних банд, які того часу діяли у Західній Україні. У цьому контексті за своєю значимістю для західноукраїнського населення бофони в політичному аспекті виступали одним з атрибутів державності та сприймалися ним відповідним чином.

У ході еволюції, через обставини та умови повстанської боротьби, вони пройшли доволі складний шлях: від благодійних квитків за внесені добровільно пожертвування до посвідок виконання грошового, а іноді й натурального контингенту та реквізиційних квитанцій. У період розбудови УПА (середина 1943 р.), господарська мережа ОУН, яка була реальною економічною владою на селі, регулярно встановлювала натуральні та грошові контингенти для населення. Уже тоді механізм реалізації грошових документів ОУН виходив за межі принципу добровільності. Представники господарської мережі підпілля роздавали населенню бофони за заздалегідь підготовленими подворовими списками, зобов'язуючи їх внести готівку у визначені терміни, нерідко під загрозою репресій.

У роки боротьби зі сталінізмом (1944–1954 рр.) податкова та реквізиційна функції бофонів посилились. Тоді надзвичайним податком оунівці обкладали в певних пропорціях більшість жителів сіл Західної України. Однак через постійні бойові дії, репресивні заходи радянської влади, провокаційну діяльність чекістських легендованих «бандгруп», кримінальних елементів, пропорції нерідко порушувались.

Слід констатувати, що ця специфічна роль бофонів не була спеціально визначена й відповідним чином закріплена нормативними документами підпілля, а виникла стихійно, як органічний елемент повстанської боротьби, продукт суспільної самодіяльності й винахідливості. Такій трансформації грошових документів ОУН сприяла особлива жорстокість протистояння, яке відбувалось на території, що сягала рівня середньої європейської держави.

Мирне населення під тиском обставин називало бофони «грошима ОУН і УПА», певної мірою визнавши за ними функції грошей. Завдяки

бофонам та іншим грошовим документам, зібрані у населення грошові контингенти, натуральні податки та реквізовані матеріальні цінності нерідко сприймалися як своєрідне відшкодування в кредит їх вартості. Відшкодування за виконані контингенти та реквізовані матеріальні цінності переносилися на невизначений термін. Під час ведення пропагандистської роботи серед населення, в ході здійснення контингентних заходів, грошових зборів бандерівці часто робили усні заяви про повернення населенню боргів після перемоги над ворогами та створення Української Самостійної Соборної Держави. У цьому контексті характерними є свідчення Василя Кука, який після загибелі Романа Шухевича перебрав його військові та організаційні посади. Василь Кук у своїх спогадах авторитетно відзначав, що керівники ОУН і УПА, запроваджуючи бофони, мали намір, «якщо час добре розпорядиться у прийдешньому дні і постане в Україні своя незалежна, демократична соборна держава, обов'язково обміняти їх на нову національну валюту»¹. Відтак бофони розглядалися як облігації своєрідної позики, які тільки у виняткових випадках могли мати обігову функцію.

Не викликає сумніву й той очевидний факт, що патріотично настроєне населення Західної України сподівалось (можливо, навіть і підсвідомо) на повернення боргів. Попри реальну небезпеку потрапити до категорії «бандпосібників» дбайливі господарі переховували бофони, квити та інші документи про здані грошові та натуральні контингенти. У ГДА СБУ в архівно-кримінальних справах зберігаються грошові документи ОУН і УПА, датовані різними роками, що дає підстави стверджувати про цільове нагромадження їх власниками. Отже, бофони були певною мірою документами фидуціарними, тобто такими, що базувались на довірі населення.

Умови й обставини діяльності ОУН і УПА як емітента цілком виправдовують техніко-виробничі та мистецькі недоліки бофонів, обмеженість їх функцій, незахищеність – українські повстанці створювали такі атрибути державності, на які в них вистачало уміння, сил і засобів.

Досвід матеріально-технічного забезпечення УПА є по суті аналогічним досвіду інших партизанських та національно-визвольних рухів. Джерелами забезпечення партизанських сил є захоплені у противника трофеї, власне виробництво, допомога місцевого населення, конфіскація матеріальних засобів у зрадників і ворогів та вимушене оподаткування і реквізиції у місцевого населення у разі виникнення гострої потреби, придбання матеріальних засобів через торговельну мережу на

¹ Гроші в Україні... – С. 87.

території, що контролюється супротивником, збір матеріальних засобів у місцях минулих боїв регулярних військ, поставки з «Великої землі» – території, не зайнятої противником, або із дружньої держави.

Від стану матеріально-технічного забезпечення залежить активність і ефективність бойової діяльності. Допомога місцевого населення є найбільш поширеним і доступним шляхом постачання підпілля. Як показує історичний досвід, якщо народні маси чітко усвідомлюють політичні цілі партизанської боротьби, вони діляться з повстанцями усім, що мають – продовольством, одягом, медикаментами, грошима і т. д.

Через бездержавність, короткочасне існування повстанських «республік» і, як наслідок, неможливість організувати ефективне виробництво, матеріально-технічну базу діяльності структур ОУН і УПА забезпечувало українське населення. Дії ОУН і УПА ґрунтувалися на національних інтересах і служили меті визволення України й побудови незалежної Української держави, демократичного розвитку у колі інших вільних європейських народів.

Відповідно до принципів класифікації грошових знаків та бон можна вважати, що за умовами і характером обігу грошові документи ОУН і УПА – бофони належать до знаків спеціального призначення, тобто до групи, яка примикає до бон. Зважаючи на ту особливу роль, яку відігравали бофони в українському русі Опору, вони можуть бути прирівняні до національних грошей. Комплексне вивчення грошових документів ОУН і УПА дає можливість встановити місце і час випуску бофонів, політичну позицію їх емітента, мету і характер випуску, термін обігу, долю емісії. Бофони є важливим історичним джерелом, яке розкриває соціально-економічну складову та віхи діяльності ОУН і УПА, що є важливим для цілісного розуміння українського визвольного руху як феномену української та світової історії.

**ГРОШОВІ ДОКУМЕНТИ ОУН, УПА
ТА ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ**

У підписах до ілюстрацій грошових документів подана така інформація:

- **порядковий номер.** Літерою позначено реверс грошового документа.
- **рік випуску.** Вказано рік, проставлений на грошовому документі. За його відсутності зазначається точний (чи приблизний) час використання бофона.
- **номінал.** Характеризується номінальна вартість грошового документа, що може виражатись у карбованцях, німецьких марках, доларах США, польських злотих й інших грошових одиницях або ж у цифрових показниках без назви валюти.
- **розмір.** Формат бофона позначений двома величинами в міліметрах: довжина по горизонталі та висота по вертикалі. Виміри проводили, як правило, по рамці.
- **папір.** Інформація про папір, який повстанці використовували для бофонів: обгортковий, білетний та картоновий папір для обкладинок учнівських зошитів, щоденників, альбомів.
- **місце друкування.** Подається назва підпільної друкарні (технічної ланки) та точна або приблизна підпорядкованість структурам ОУН. У разі відсутності інформації повідомляються дані про точну чи приблизну територію поширення бофонів.
- **автор проекту (художник).** Більшість підпільних авторів бофонів залишаються невідомими.

1. Бофони в Україні (1939-1954 рр.).

001. 1939.
Не вказаний. 25х36.
Закарпаття, м. Хуст

002. 1939.
Не вказаний. 22х32.
Закарпаття, м. Хуст

004. 1941. Не вказаний. 93х135.
Обгортковий. Галичина, підпілля ОУН(б)

003. 1939. Не вказаний. Закарпаття, м. Хуст

005. 1941. Не вказаний. 36х46.
Обгортковий. Галичина, підпілля ОУН(б)

006. 1941. Не вказаний.
26х37. Обгортковий.
Галичина,
м. Львів, підпілля ОУН(б)

007. 1942. 2 злотих. 85х127. Обгортковий.
Галичина, підпілля ОУН(б)

008. 1942. 10 злотих. 85х127.
Обгортковий. Галичина, підпілля ОУН(б)

009. 1942. 20 злотих. 85х127.
Обгортковий. Галичина, підпілля ОУН(б)

010. 1942. 50 злотих. 85x127.
Обгортковий. Галичина, підпілля ОУН(б)

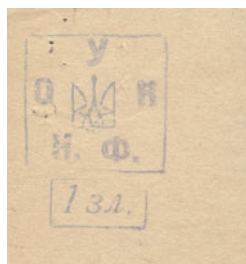
011. 1942. 10 злотих. 85x125.
Обгортковий. Галичина, підпілля ОУН(б)

012. 1942. 2 злотих. 50x80. Обгортковий.
Галичина, підпілля ОУН(б)

013. 1942. 10 злотих. 50x80.
Обгортковий. Галичина,
підпілля ОУН(б)

014. 1942. 1 злотий. 20×35.
Білетний. Галичина,
підпілля ОУН(б)

015. 1942. "5". 60×35. Обгортковий.
Бучацький повітовий провід
ОУН(б), Тернопільська обл.

016. 1942. 10 злотих. 65×93. Обгортковий.
Галичина, підпілля ОУН(б)

017. 1943. Без номіналу. 52×43.
Обгортковий. Галичина, підпілля ОУН(б)

018. 1943. Без номіналу. 38×50. Обгортковий.
Галичина, підпілля ОУН(б)

019. 1943. "50". 100x70. Обгортковий. Терени Станіславівського обласного проводу ОУН(б)

020. 1943. "100". 100x70. Обгортковий. Терени Станіславівського обласного проводу ОУН(б)

021. 1943. 20 крб. 60x95. Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ, друкарня "Воля Народом". Н. Хасевич

022. 1943. 20 злотих. 60x33. Галичина, підпілля ОУН(б)

023. 1943. 50 злотих. 104x60. Галичина, підпілля ОУН(б)

024. 0,5 рейхсмарки; 1 рейхсмарка. 22x30. Протекторат Богемія і Моравія, м. Прага, провід ОУН(м). Видавництво "Пробоем".

025. "1". 90x40. Обгортковий, жовтуватого кольору. Терени крайового проводу ОУН мельниківців у Галичині.

026. 1943.
"5". 90x42.

Обгортковий. Терени крайового проводу ОУН
мельниківців у Галичині

027. 1943. "10". 65x35.
Обгортковий. Ланівецький
районний провід ОУН
мельниківців,
Тернопільська обл.

028. 1944. 10 крб. 90x55. Обгортковий.
Тернопільський обласний провід ОУН(б)

029. 1944. 5 крб. 55x80.
Білетний. Терени Львівського
крайового проводу ОУН(б)

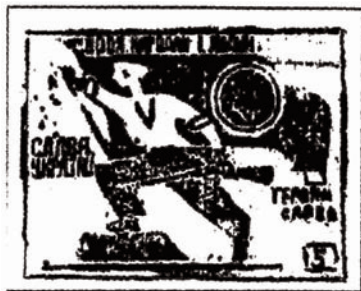
030. 1944. 10 крб. 55x80.
Білетний. Терени Львівського
крайового проводу ОУН(б)

031. 1944. 20 крб. 55x80. Білетний. Терени Львівського крайового проводу ОУН (б)

032. 1944. 50 крб. 55x80. Білетний. Терени Львівського крайового проводу ОУН(б)

033. 1944. "5". 55x40. Терени Станіславівського обласного проводу ОУН(б)

034.
1944.
"5".
55x40.
Терени Станіславівського обласного проводу ОУН(б)

035.
1944.
"10".
70x55. Терени Станіславівського обласного проводу ОУН(б)

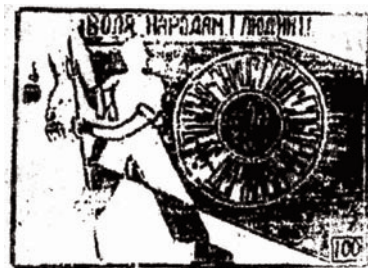
036.
1944.
"10".
70x55.
Терени Станіславівського обласного проводу ОУН(б)

037.
1944.
"20".
73x51.
Терени Станіславівського
обласного провуду ОУН(б)

038.
1944.
"20".
73x51.
Терени Станіславівського
обласного провуду ОУН(б)

039.
1944.
"100".
70x51.
Терени Станіславівського обласного
провуду ОУН(б)

040.
1944.
"100".
70x51.
Терени Станіславівського обласного
провуду ОУН(б)

041.
1944.
"20".
100x60.
Обгортковий. Терени крайового провуду
ОУН мельниківців у Галичині

042.
1945.
10 крб.
60x45.
Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ, друкарня
ім. К. Савура. Н. Хасевич

043. 1945. 25 крб. 34x41. Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ, друкарня ім. К. Савура. Н. Хасевич
044. 1944. 50 крб. 34x41. Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ, друкарня "Воля народам". Н. Хасевич
045. 1944. 50 крб. 34x41. Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ, друкарня "Воля народам". Н. Хасевич
046. 1944. 50 крб. 34x41. Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ, друкарня "Воля народам". Н. Хасевич

047. 1945. 100 крб. 44x72.
Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ,
друкарня ім. К. Савура.
Н. Хасевич

048. 1945. 100 крб. 44x72.
Білетний. Провід ОУН на
ПЗУЗ, друкарня ім. К. Савура.
Н. Хасевич

049. 1944. 200 крб. 50x75.
Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ,
друкарня "Воля народам".
Н. Хасевич

050. 1944. 200 крб. 50x75.
Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ,
друкарня "Воля народам".
Н. Хасевич

051. 1944. 300 крб. 85х60. Обгортковий. Провід ОУН на ПЗУЗ, друкарня "Воля народам". Н. Хасевич

052. 1945. 500 крб. 54х79. Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ, друкарня ім. К. Савура. Н. Хасевич

053.
1945. 500 крб.
54х79. Білетний.
Провід ОУН на ПЗУЗ,
друкарня ім. К. Савура.
Н. Хасевич

054. 1945. 500 крб. 54х79.
Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ,
друкарня ім. К. Савура.
Н. Хасевич

055. 1945. 1000 крб. 77х53.
Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ,
друкарня ім. К. Савура.
Н. Хасевич

056. 1945. "5". 30x32.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати", друкарня ім. Петлюри

057.
1945. "10". 35x40.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати", друкарня ім. Петлюри

059. 1945. "100". 44x67.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати", друкарня ім. Петлюри

058. 1945. "30".
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати", друкарня ім. Петлюри

060. 1945. "5". 100x55.
Обгортковий. Львівський крайовий провід ОУН, П.Обаль (?)

061. 1945. "5". 100x55.
Обгортковий. Львівський крайовий провід ОУН. П. Обаль (?)

062. 1945. "20". 100x55.
Обгортковий. Львівський
крайовий провід ОУН.
П. Обаль (?)

063. 1945. "50". 100x55.
Обгортковий. Львівський
крайовий провід ОУН.
П. Обаль (?)

064. 1945. "100". 98x48.
Обгортковий. Львівський
крайовий провід ОУН.
П. Обаль (?)

065. 1945. "500".
115x65. Обгортковий.
Львівський крайовий
провід ОУН.
П. Обаль (?)

066. 1945. "10". 100x55.
Обгортковий.
Львівський крайовий
провід ОУН.
П. Обаль (?)

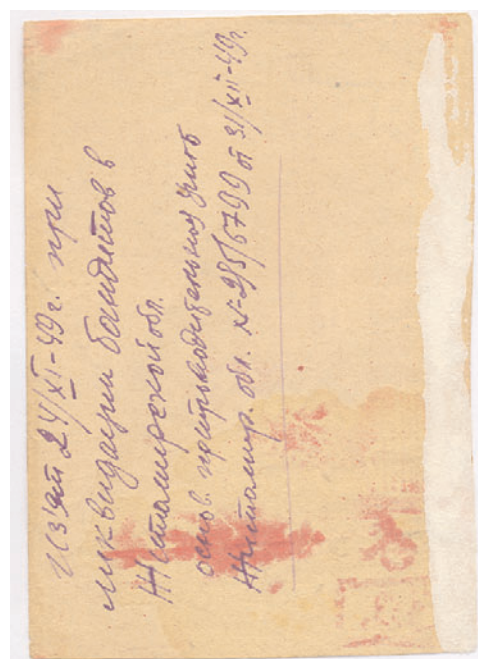
067. 1945. "50". 100x55.
Обгортковий.
Львівський крайовий
провід ОУН.
П. Обаль (?)

068. 1945. "50". 100x55.
Обгортковий.
Львівський крайовий
провід ОУН.
П. Обаль (?)

069. 1946. "20". 83x115.
Обгортковий.
Коломийський надрайонний
провід ОУН,
друкарня "Смерть Сталіну!"

073. 1946. "5". 95x62. Обгортковий.
Львівський крайовий провід ОУН,
друкарня ім. Є. Легенди

074. 1946. "10". 95x62. Обгортковий.
Львівський крайовий провід ОУН,
друкарня ім. Є. Легенди

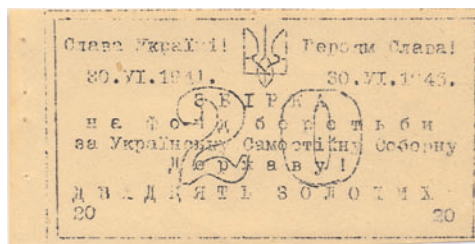
075. 1946. "20". 100x66. Обгортковий.
Львівський крайовий провід ОУН,
друкарня ім. Є. Легенди

076. 1946. "50". 100x66. Обгортковий.
Львівський крайовий провід ОУН,
друкарня ім. Є. Легенди

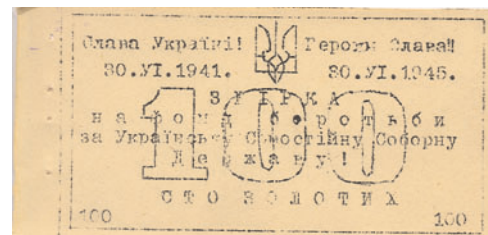
077. 1946. "100". 100x66. Обгортковий.
Львівський крайовий провід ОУН,
друкарня ім. Є. Легенди

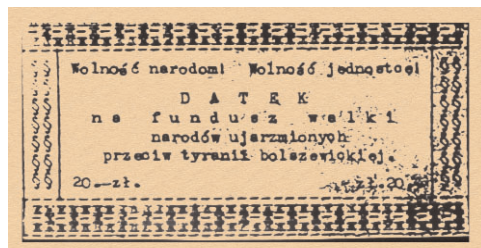
078. 1945. 10, 20, 30 злотих. 95x50.
Обгортковий. Провід ОУН у Закерзонні

079. 1945. 50 злотих. 95х50.
Обгортковий. Провід ОУН у Закерзонні

080. 1945. 100 злотих. 95х50.
Обгортковий. Провід ОУН у Закерзонні

081. 1946. 20 злотих. 85х45. Провід ОУН у Закерзонні, Перемишльський надрайон. М. Черешньовський – "Петро" і С. Голяш – "Мар"

082. 1946. 100 злотих. 100х45. Провід ОУН у Закерзонні, Перемишльський надрайон. М. Черешньовський – "Петро" і С. Голяш – "Мар"

083. 1946. 20 злотих. 50х73. Білетний. Провід ОУН у Закерзонні

084. 1946. 50 злотих. 50х73. Білетний. Провід ОУН у Закерзонні

085. 1946. 100 злотих. 55x78. Білетний.
Провід ОУН у Закерзонні

086. 1946. Без номіналу. 54x73.
Львівський крайовий провід ОУН.
П. Обаль (?)

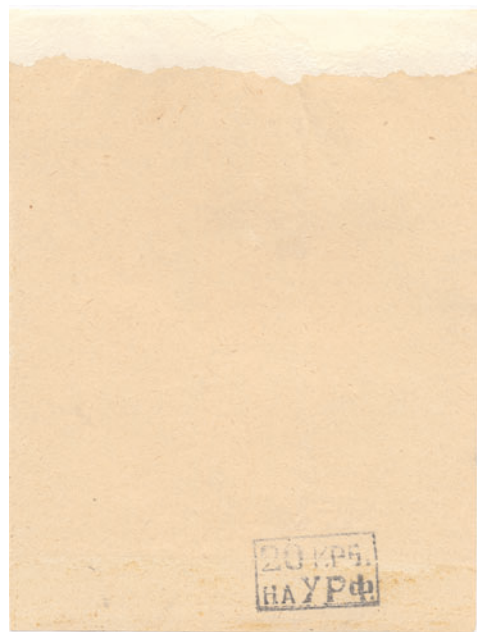
087. 1946. Без номіналу. 54x73.
Львівський крайовий провід ОУН.
П. Обаль (?)

088. 1946?. 20 крб. 65x95. Обгортковий.
Коломийський окружний провід ОУН

089. 1946. 20 крб. 100x140. Обгортковий.
Коломийський окружний провід ОУН

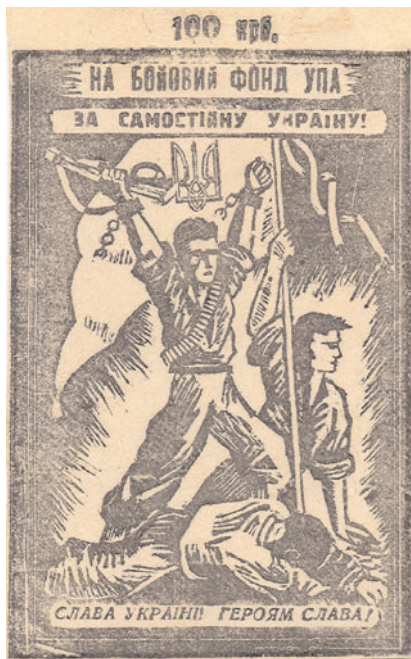
089a.

090. 1946. 25 крб. 80x125. Білетний.
Терени проводу ОУН на ПЗУЗ

091. 1946. 50 крб. 80x125. Білетний.
Терени проводу ОУН на ПЗУЗ

092. 1946. 100 крб. 80х125. Білетний.
Терени проводу ОУН на ПЗУЗ

093. 1946. 300 крб. 80х125. Білетний.
Терени проводу ОУН на ПЗУЗ

094. 1946. 500 крб. 80х125. Білетний.
Терени проводу ОУН на ПЗУЗ

095. 1946. 1000 крб. 80х125. Білетний.
Терени проводу ОУН на ПЗУЗ

096. 1946?. 400 крб. 75x120.
Обгортковий. Терени проводу ОУН
на ПЗУЗ (Ковельщина). Н. Хасевич

097. 1946. 25 крб. 55x94.
Терени крайового
проводу ОУН на ПЗУЗ

098. 1947. 25 крб. 90x160. Обгортковий.
Підпілля ОУН на Буковині (Хотинщина?)

099. 1947. 50 крб. 100x160. Обгортковий.
Підпілля ОУН на Буковині (Хотинщина?)

100. 1947. 100 крб. 105x195. Обгортковий.
Підпілля ОУН на Буковині (Хотинщина?)

101. 1947. 10 крб. 69x94.
Крайовий провід ОУН "Захід-
Карпати" (ймовірно, Буковина)

102. 1946?. "2".
39x50. Білетний.
Крайовий провід
ОУН "Поділля"

102a.

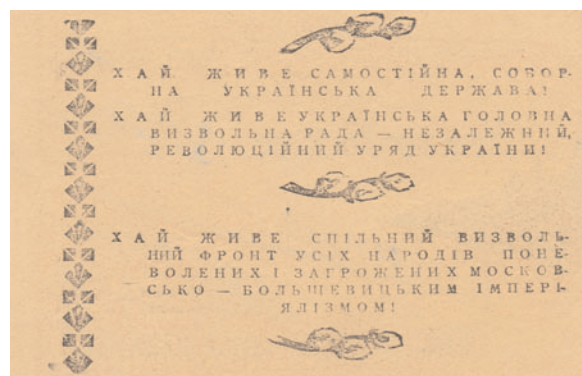
103. 1947. "50". 138x88. Письменно-кольоровий.
Крайовий провід ОУН "Поділля"

103a.

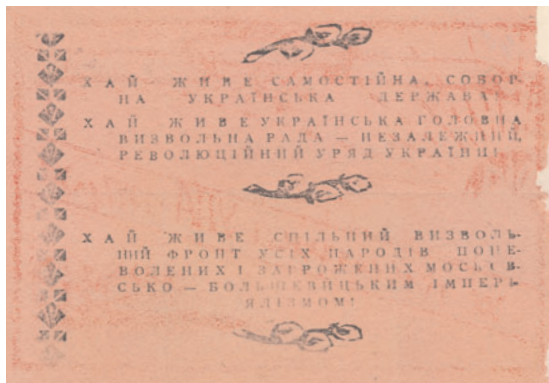

104. 1947. "100". 135x85.
Крайовий провід ОУН
"Захід-Карпати"

104a.

105. 1947. "500". 135x85.
Білетний, рожевого кольору.
Крайовий провід ОУН
"Захід-Карпати"

105a.

106. 1947. "1000". 135x85.
Крайовий провід ОУН
"Захід-Карпати"

107. 1947. "500". 90x65.
Крайовий провід ОУН
"Захід-Карпати"

108. 1947. 20 крб. 69x95.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"
(ймовірно, Буковина)

109. 1947. 20 крб. 69x90.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"
(ймовірно, Буковина)

110. 1947. Без номіналу. 31x39.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

111. 1947. Без номіналу. 31x39.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

112. 1947. 50 крб. 105x164. Львівський крайовий провід ОУН (ймовірно, Дрогобиччина)

113. 1947. "30". 100x130.
Львівщина, підпілля ОУН(б)

114. 1947. 100 крб. 80x55.
Львівщина, підпілля ОУН(б)

115. 1947. "50". 101x61. Обгортковий.
Бережанський надрайонний провід ОУН
(Тернопільська область)

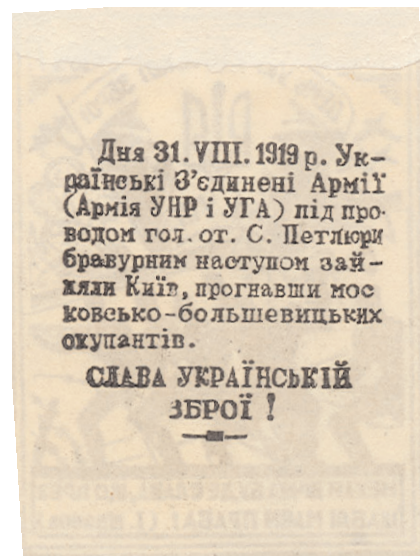
116. 1947. "100". 101x61. Обгортковий.
Бережанський надрайонний провід ОУН
(Тернопільська область)

117. 1947. "500". 101x61. Обгортковий.
Бережанський надрайонний провід ОУН
(Тернопільська область)

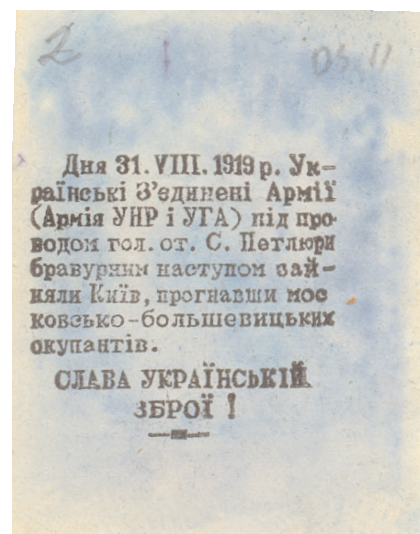
118. 1947. Без номіналу. 55х75.
Крайовий провід ОУН(б) "Поділля"

118a.

119. 1947. Без номіналу. 55х75.
Крайовий провід ОУН(б) "Поділля"

119a.

120. 1947. "25". 105x158. Крайовий провід ОУН(б) "Поділля"

121. 1947. "50". 105x158. Крайовий провід ОУН(б) "Поділля"

122. 1947. 100 крб. 60x105. Львівщина, підпілля ОУН(б)

123. 1947. 20 крб. 80x114. Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

124. 1947. 40 крб. 80x106.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

125. 1947. 40 крб. 80x106.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

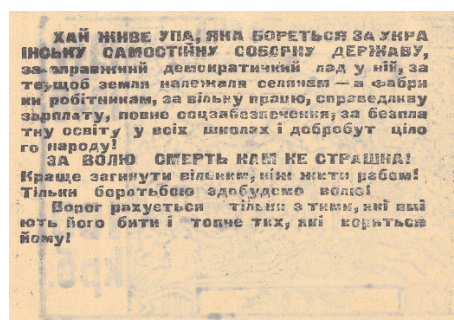
126. 1947. 50 крб. 57x77.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

126a.

127. 1947. 100 крб. 150x87.
Дрогобиччина, підпілля ОУН(б)

127a.

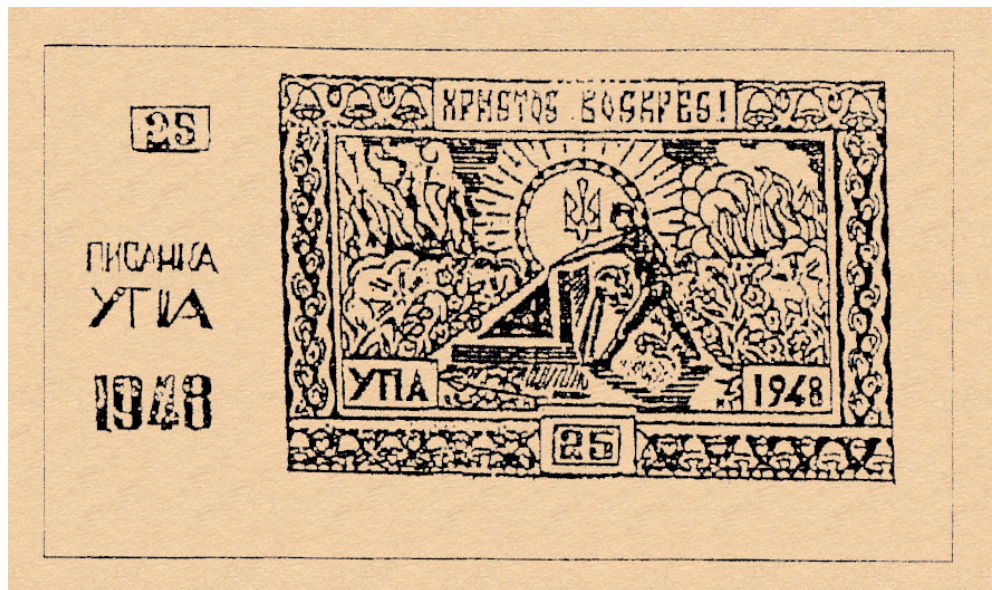
128. 1948. 50 руб. 140x100. Обгортковий.
Крайовий провід ОУН(б) "Поділля"

129. 1948. "10". 175x87.
Львівський крайовий провід ОУН.
Ініціали М.Г., К.Е.

129a.

130. 1948. "25". 175x87.
Львівський крайовий провід ОУН.
Ініціали М.Г., К.Е.

131. 1948. "50". 175x87.
Львівський крайовий провід ОУН.
Ініціали М.Г., К.Е.

132. 1948. "100", "200". 175x87.
Львівський крайовий провід ОУН.
Ініціали М.Г., К.Е.

132a.

133. 1948. 10 руб. 93x57.
Обгортковий. Окремі загони УПА,
дислоковані в Карпатах

134. 1948. 20 крб. 72x110.
Крайовий провід ОУН
"Захід-Карпати"

135. 1948. 10 руб. 76x117. Білетний. Окремі
загони УПА, дислоковані в Карпатах

136. 1948. 50 руб. 76x117. Білетний. Окремі
загони УПА, дислоковані в Карпатах

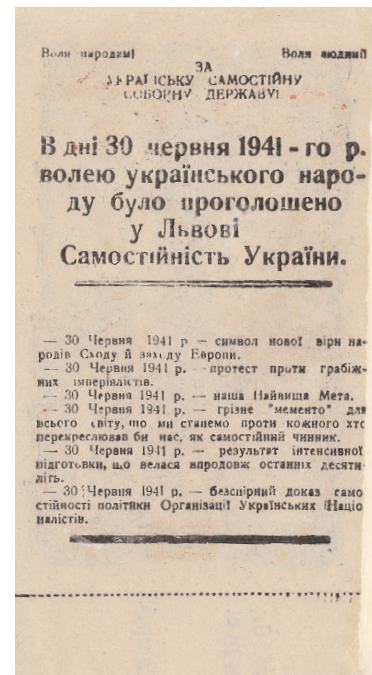
137. 1948. _руб. 90x137.
Калуський окружний провід ОУН

138. 1948. Без номіналу. 104x69. Обгортковий.
Львівський крайовий провід ОУН

139. 1948. 100 крб., 200 крб., 300 крб.
110x183. Львівський крайовий провід ОУН

139a.

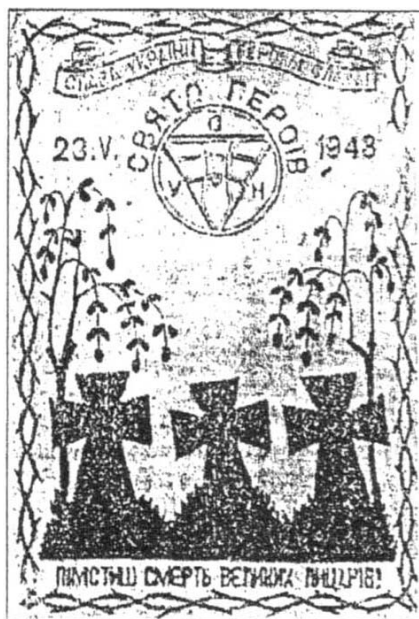
140. 1948. 500 крб. 110x190. Львівський крайовий провід ОУН

140a.

141. 1948. "100", "200", "300". 90x135.
Львівський крайовий провід ОУН

142. 1948. Без номіналу. 80x120.
Галичина, підпілля ОУН(б)

143. 1948. 25 крб.
110x216.
Дрогобиччина,
підпілля ОУН(б)

144. 1948. 50 крб. 110x216.
Дрогобиччина, підпілля ОУН(б)

145. 1948. 50 крб. 81x132. Обгортковий. Провід ОУН на ПЗУЗ. Н. Хасевич

146. 1948. 50 крб. 55x85. Обгортковий. Чортківський окружний провід ОУН, техланка ім. Петлюри. Підпільний митець В. Гнибіда – "Неплюй"

147. 1948. 25 крб. 58x77. Обгортковий. Чортківський окружний провід ОУН, техланка ім. Петлюри. Підпільний митець В. Гнибіда - "Неплюй"

148. 1948. Без номіналу. 85x130. Галичина, підпілля ОУН(б)

149. 1948. "25". 80x120. Обгортковий.
Крайовий провід ОУН(б) "Поділля"

150. 1949. 10 крб., 25 крб.
165x85. Білетний.
Львівський крайовий провід ОУН

150a.

151. 1949. 50 крб. 165x85.
Білетний, світло-зелений.
Львівський крайовий
провід ОУН

151a.

152. 1949. 100 крб. 165x85.
Львівський крайовий
провід ОУН

152a.

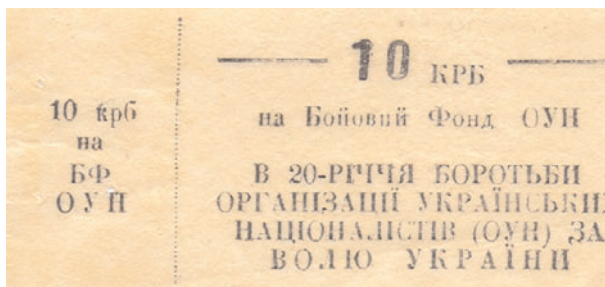
153. 1949. 200 крб. 165x85.
Білетний.
Львівський крайовий
провід ОУН

153а.

154. 1949. 200 крб. 200x105.
Львівський крайовий
провід ОУН (Дрогобиччина)

155. 1949. 10 крб. 90x45.
Львівський крайовий
провід ОУН

156. 1949. "10".
150x85.
Львівський крайовий
провід ОУН

157. 1949.
"25", "50", "100",
"200". 150x85.
Львівський крайовий
провід ОУН

158. 1949. 50 крб. 52x77. Обгортковий.
Крайовий провід ОУН "Поділля",
друкарня ім. Я. Старуха – "Стяга"

159. 1949. 100 крб. 52x77. Картоно-
ваний папір. Крайовий провід ОУН
"Поділля", друкарня ім. Я. Старуха –
"Стяга"

160. 1949. 25 крб. 56x76. Білетний.
Провід ОУН на ПЗУЗ. Н. Хасевич

161. 1949. 5 крб.
34x50. Білетний.
Провід ОУН
на ПЗУЗ. Н. Хасевич

162. 1949.
10крб. 48x65.
Білетний.
Провід ОУН
на ПЗУЗ.
Н. Хасевич

163. 1949. 25 крб. 65x86.
Провід ОУН на ПЗУЗ?

164. 1949. ... крб. 63x85. Крайовий
провід ОУН "Захід-Карпати" (Буковина)

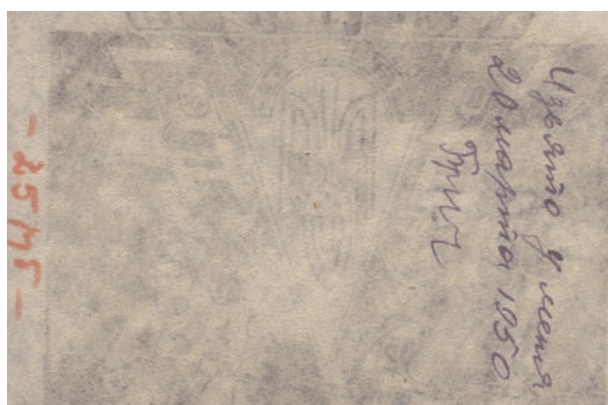
165. 1949. 25 крб.
Підпілля ОУН у Галичині

166. 1949. 10 крб. 47x68.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати", Надвірнянський надрайонний провід

167. 1949. 25 руб. 115x89.
Білетний. Львівський крайовий провід ОУН

167a.

168. 1949. "25". 55x89. Обгортковий.
Підпілля ОУН у Галичині

169. 1949. "50". 55x89. Обгортковий.
Підпілля ОУН у Галичині

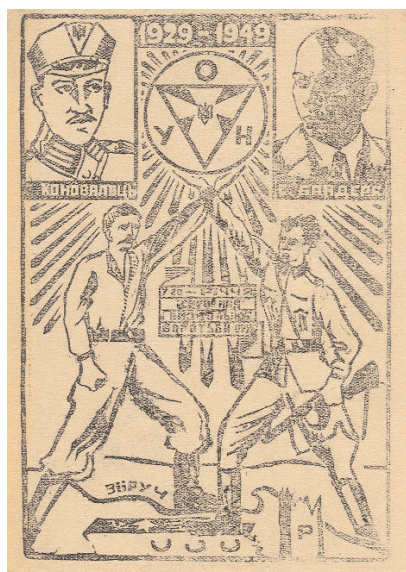
170. 1949. "50". 55x89.
Обгортковий. Підпілля ОУН
у Галичині

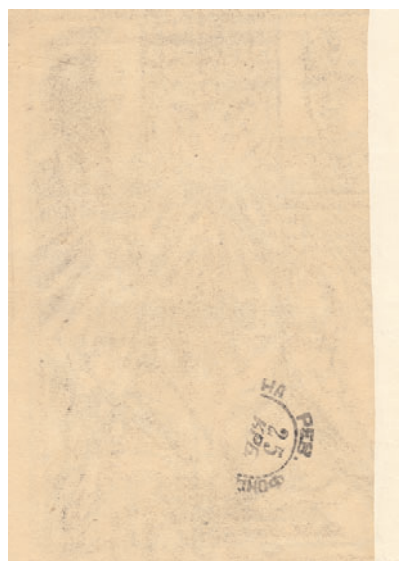
171. 1949. 10 крб. Львівський крайовий провід ОУН

171a.

172. 1949. 25 крб.
110х162. Львівський
крайовий провід ОУН

172a.

173. 1950. 10 крб. 155х93.
Львівський крайовий
провід ОУН

173a.

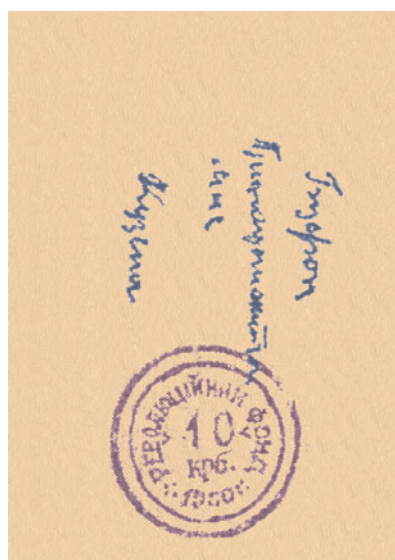
174. 1950. 100крб. 155х93.
Львівський крайовий
провід ОУН

174a.

175. 1950. 10 крб.
Львівський крайовий
провід ОУН

175a.

176. 1950. 25 крб. Львівський крайовий провід ОУН

177. 1950. Не вказаний. 72x104. Підпілля ОУН (б) у Галичині

178. 1950. 5 крб. 65x92. Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати", очевидно Косівщина

179. 1950. 20 крб. 65x92. Підпілля ОУН (б) у Галичині

180.

1950. 50 руб. 92x139. Білетний, зеленуватого відтінку. Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

180a.

181. 1950. 25 коп. Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

181a.

182. 1950. 500 крб. 80x155. Обгортковий. Станіславівська обл., підпілля ОУН

183. 1950. 500 крб. 80x155. Обгортковий. Станіславівська обл., підпілля ОУН

184. 1950. Без номіналу. 70x93. Обгортковий. Крайовий провід ОУН "Поділля" (Кременецький надрайон)

185. 1950. 50 крб. 52x77. Письменно-кольоровий. Крайовий провід ОУН "Поділля" (Кременецький надрайон)

186. 1950. 100 крб. 52х77. Писально-кольоровий. Крайовий провід ОУН "Поділля" (Кременецький надрайон)

187. 1950. Без номіналу. 85х137. Львівський крайовий провід ОУН. Ініціали автора Я.Р.

188. 1950. 25 руб. 63х92. Білетний. Крайовий провід ОУН "Поділля", друкарня ім. Міхновського. М. Гук – "Косач" і В. Гнибіда – "Неплюй"

189. 1950. 50 руб. 63х92. Білетний. Крайовий провід ОУН "Поділля", друкарня ім. Міхновського. М. Гук – "Косач" і В. Гнибіда – "Неплюй"

190. 1950. 100 руб. 63х92. Білетний. Крайовий провід ОУН "Поділля", друкарня ім. Міхновського. М.Гук – "Косач" і В. Гнибіда – "Неплюй"

191. 1950. 300 руб. 63х92. Білетний. Крайовий провід ОУН "Поділля", друкарня ім. Міхновського. М. Гук – "Косач" і В. Гнибіда – "Неплюй"

192. 1950. 100 руб. 82х125. Письменно-кольоровий. Крайовий провід ОУН "Поділля", друкарня ім. Міхновського. М. Гук – "Косач" і В. Гнибіда – "Неплюй"

192a.

193. 1950. Без номіналу. 67х95.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

194. 1950. Без номіналу. 70х92.
Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

195. 1950. 10 руб. 121х55.
Підпілля ОУН(б) у Галичині

196. 1950. 25 крб. 100х60.
Львівський крайовий провід ОУН

197. 1950. Без номіналу. 84x128. Крайовий провід ОУН "Захід-Карпати"

198. 1951. "10", "25", "50". 150x85.
Львівський крайовий провід ОУН

199. 1951. "100", "200". 150x85.
Львівський крайовий провід ОУН

200. 1952. "50". 49x68.
Обгортковий, жовтуватого відтінку. Новосільський районний провід ОУН (Тернопільська обл.)

201. 1952. "50". 49x68.
Обгортковий, жовтуватого відтінку. Новосільський районний провід ОУН (Тернопільська обл.)

202. 1952. "100". 49x68. Обгортковий, жовтуватого відтінку. Новосільський районний провід ОУН (Тернопільська обл.)

203. 1952. 25 крб. 56х76.
Білетний. Провід ОУН на ПЗУЗ.
Н. Хасевич

204. 1958. 50 крб.
143х83. Обгортковий

204а.

205. 1958. 50 крб.
142х83. Обгортковий

205а.

206. 1958. 20 крб. 74x109.
Обгортковий

207. 1958. 20 крб. 74x109.
Обгортковий

208. 1958. 10 крб. 90x65.
Обгортковий

209. 1958. 25 крб.
60x75. Обгортковий

Грошові документи ОУН, стосовно яких немає документальних даних про їх походження

210. ?. Без номіналу

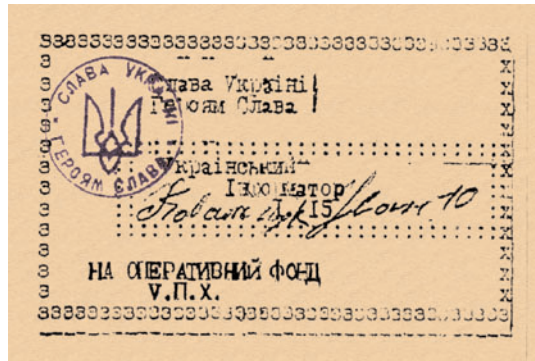

212. 1946. 200 крб. 118х97. Обгортковий.
Львівський крайовий провід ОУН?
Виконаний кольоровими олівцями,
можливо зразок

211. ?. 10 крб. 115х55.
Картоновий папір.
Провід ОУН на ПЗУЗ?

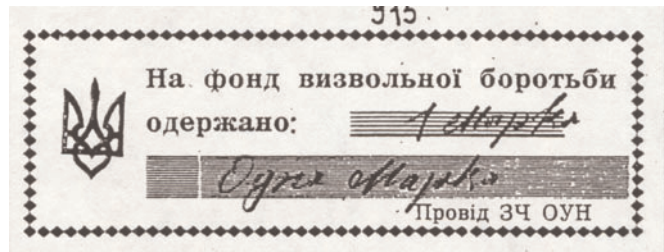

2. Грошові документи закордонних бандерівських організацій (ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, ООЧСУ, СУБ, ЛВУ)

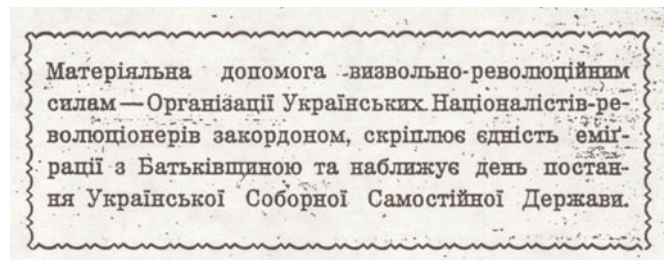

213. 1945. 10 марок. 99x60.
Мюнхен, ЗЧ ОУН.
На оперативний фонд

214. 1946. 1 марка.
130x35. Мюнхен, ЗЧ ОУН.
На фонд визвольної боротьби

214a.

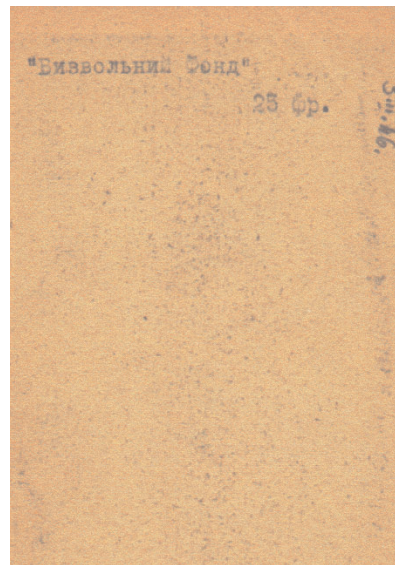
215. 1946. "20". 100x63.
Мюнхен, ЗЧ ОУН.
Визвольний фонд ОУН

216. 1946. "50". 99x59.
Мюнхен, ЗЧ ОУН.
Визвольний фонд ОУН

217. 1946. 25 франків. 77x120. Бандерівська
організація у Франції та Бельгії. І. Багрянний

217a.

218. 1948. "5". 120x70.
Західна Німеччина,
ЗП УГВР

219. 1948. "10". 123x69.
Західна Німеччина, ЗП УГВР

220. 1948. "20". 123x69.
Західна Німеччина, ЗП УГВР

221. 1948. "50". 123x68.
Західна Німеччина, ЗП УГВР

222. 1948. "100". 125x68.
Західна Німеччина, ЗП УГВР

223. 1948. "500". 123x70.
Західна Німеччина, ЗП УГВР

224. 1949. 1 шилінг. 116x68.
Папір з філігранню
"хвилясті лінії".
Лондон, СУБ.
Визвольний фонд ОУН

224a.

225. 1949. 5, 10 шилінгів. 116x68.
Папір з філігранню "хвилясті лінії".
Лондон, СУБ. Визвольний фонд ОУН

226. 1949. 1 марка, 2 марки. 116x68.
Папір з філігранню "хвилясті лінії".
Мюнхен, ЗЧ ОУН. Визвольний фонд ОУН

227. 1949. 1 долар, 2 долари. 116x68.
Папір з філігранню "хвилясті лінії".
США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН

225a.

228. 1952. 5 центів. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН, коляда

229. 1952. 10 центів. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН, коляда

230. 1952. 25 центів.
США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН,
коляда

231-234. 1953. 5, 10, 15, 20, 25, 50 гривень.
120x70. Велика Британія, СУБ (закордонний
поштовий відділ). Визвольний фонд ОУН,
підпільна пошта України, блок марок;
продавався за ціною
від 1 шилінга до 1 фунта

235-237.

1955.

1 доллар, 2 долари, 5 долларів.

110x55.

США, ООЧСУ.

Визвольний фонд ОУН

238.
1960. 1 доллар, 2 долари.
110x55. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН

239. 1954. 1 марка, 1 долар, 2 шилінги і 6 пенсів.
120х65. Мюнхен, ЗЧ ОУН. Цеголка на будову домівки
для установ ВР у Мюнхені

240. 1961. 1 долар. 133х95. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН

241. 1961. 2 долари. 133х95. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН

242. 1961. 5 доларів. 133x95.
США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН

243. 1961. 10 доларів. 133x95.
США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН

245. 1967. 5 доларів. 70x120. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН до 25-річчя створення УПА

244. 1964. 10 шилінгів. 122x97.
Велика Британія, СУБ.
На музей ім. С. Бандери

246. 1967. 10 доларів. 70x120.
США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН
до 25-річчя створення УПА

247. 1979. 5, 10, 25 доларів. 60x92. США, ООЧСУ. Визвольний фонд ООН до 50-річчя ООН

248-249. 1981/1982. 5, 10, 25 доларів. 90x120. США, ООЧСУ. Визвольний фонд ООН до 40-річчя Акту 30 червня 1941 р.

250. 1982. 50 гривень.
137x64. США, ООЧСУ.
Військовий фонд ОУН

250a.

251. 1982. 100 гривень.
137x64. США, ООЧСУ.
Військовий фонд ОУН

252. 1982. 200 гривень.
137x64. США, ООЧСУ.
Військовий фонд ОУН

253. 1982. 500 гривень.
137x64. США, ООЧСУ.
Військовий фонд ОУН

254. 1982-1983. 5 доларів.
52x105. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН
до 40-річчя УПА

255. 1982-1983. 10 доларів.
52x105. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН
до 40-річчя УПА

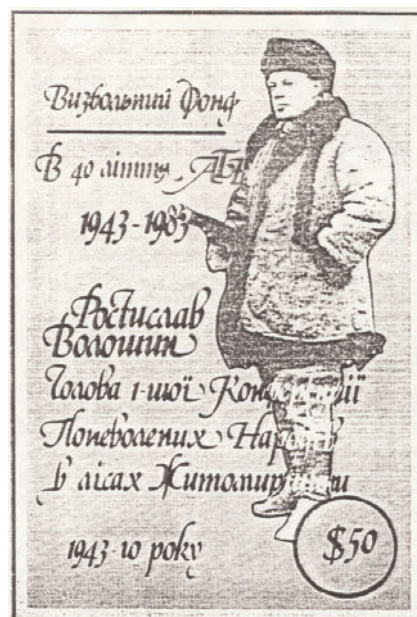

256. 1982-1983. 25 доларів.
52x105. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН
до 40-річчя УПА

257. 1982–1983. 50 доларів. 52x105. США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН до 40-річчя УПА

258. 1983–1984. 5, 10, 20, 50 доларів. 83x130. США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН до 40 років АБН

259. 1984–1985. 5, 10, 25, 50 доларів. 140x82. США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН до 40-річчя УГВР

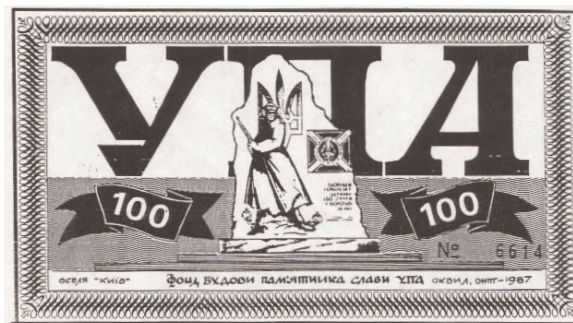
260. 1985–1986. 5, 10, 25, 50 доларів. 136x71. США, ОЧСУ. Визвольний фонд ОУН "Герої Карпатської України"

261. 1986–1987. 5, 10, 25, 50 доларів. 128х60. США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН "Великі Державні Мужі України"

262. 1987. 10, 25, 50, 75, 100 доларів. 145х87. Торонто, Діловий комітет воєнків УПА. Фонд будови Пам'ятника Слави УПА

263. 1988. 5, 10, 25, 50 доларів. 127х60. США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН до 1000-ліття християнства України

264. 1988–1989. 5, 10, 25, 50 доларів. 128x60. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН
"з Пантеону Героїв України"

265. 1989–1990. 5, 10, 25, 50 доларів. 128x60. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН
"Великі Роковини"

266. 1990–1991. 5, 10, 25, 50 доларів. США, ООЧСУ. Визвольний фонд ОУН до 50-річчя Акту 30 червня 1941 р.

267. 1991–1992. 5, 10, 25, 50 доларів. 128x60. США, ООЧСУ.
Визвольний фонд ОУН до 50-річчя УПА

268. 1993–1994. 5, 10, 25,
50 доларів. США, ООЧСУ.
Фонд ОУН
до 50-річчя УГВР

269. 1994. 5, 10,
20 доларів. США, ООЧСУ.
Фонд ОУН 65-ліття ОУН

270. 1995. 5, 10, 20 доларів.
США, ООЧСУ. Фонд ОУН
45-ліття героїської смерті
Т. Чупринки

271. 1996–1997.
5, 10, 25, 50 доларів.
США, ООЧСУ.
Фонд ОУН

272. 1996?. "5", "10",
"20", "50". 140x72.
США, ООЧСУ.
Державний Фонд ОУН

273. Б/р. 10 доларів.
США, ООЧСУ.
Визвольний Фонд ОУН.
Марка для сплати внесків
членами організації

274. Б/Р. 2 шілінги.
Велика Британія, СУМ.
Фонд СУМ

3. Грошові документи екзильних урядів УНР, ЗУНР та мельниківських організацій діаспори (ПУН, УНО, ОДВУ, ОУВБ, УНРада)

275. 1922. 5, 10, 25, 50, 100 доларів.
Дипломатичне представництво ЗУНР
в США. Фонд негайної допомоги
рідному краю

276. 1923. 5, 10, 25,
50, 100 доларів. Дипломатичне
представництво ЗУНР в Канаді.
Позичка національної оборони

277. Б/р. Без номіналу. Екзильний
уряд УНР. Податкова Марка

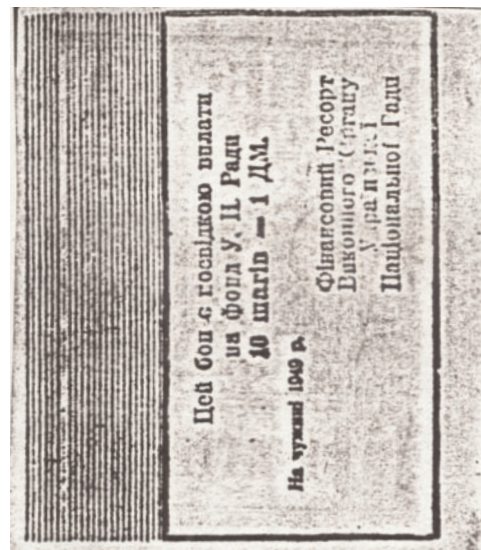

278. Б/р. Без номіналу. Мюнхен,
УНРада. Виплата на УНДФ

279. 1946. 10 шагів. 64x79.
Екзильний уряд УНР. Серія була
передрукована у 1949 році

279a.

280. 1946. 20 шагів. 64x79.
Екзильний уряд УНР

281. 1946. 30 шагів. 64x79.
Екзильний уряд УНР

282. 1946. 40 шагів. 64x79.
Екзильний уряд УНР

283. 1946. 50 шагів. 64x79.
Екзильний уряд УНР

284. 1947. "5". 150x95.
Провід ОУН(м) у Західній
Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

285. 1947. "10". 150x95.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

286. 1947. "20". 148x95.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

287. 1947. "50". 148x94.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

288. 1947. "5". 148x85.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

289. 1947. "10". 147x85.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

290. 1947. "20". 147x85.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

291. 1948. "5". 120x65.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

292. 1948. "20". 120x65.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

293. 1948. "50". 120x65.
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

294. 1949. "5", "10".
152x107. Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

295. 1949. "25", "50". 152x107.
Провід ОУН(м) у Західній Німеччині.
Бойовий фонд ОУН

296. 1949. 1 долар, 5 доларів, 10 доларів, 20
доларів, 50 доларів, 100 доларів.
Західна Німеччина, УНРада.
Облігація 2% "Позички визволення України"

297 1954. "1".
Провід ОУН(м)
у Західній Німеччині.
Фонд 25-річчя ОУН

4. Грошові документи інших політичних організацій української діаспори (АБН, УККА, КУК, СКВУ)

298. 1947. 1 марка, 5 марок,
10 марок. 146x70.
Мюнхен, АБН.
Фонд поневолених народів

299. 1949. 1 марка, 2 марки,
1 доллар, 2 долари.
Мюнхен, АБН.
Фонд поневолених народів

300. 1950. 10 доларів, 25 доларів.
США, УККА.
Український народний фонд

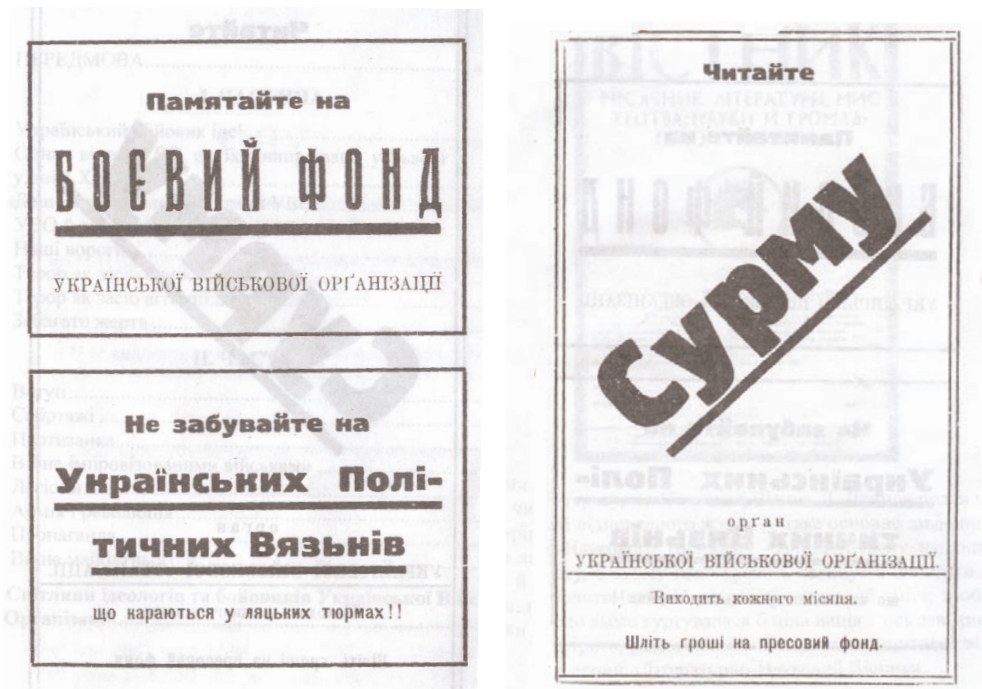
301. 1983?. Без номіналу.
США, УКРА.
Національний даток (марки)

302. 1954. "5", "10", "25", "50", "100".
Канада, КУК.
Український громадський фонд

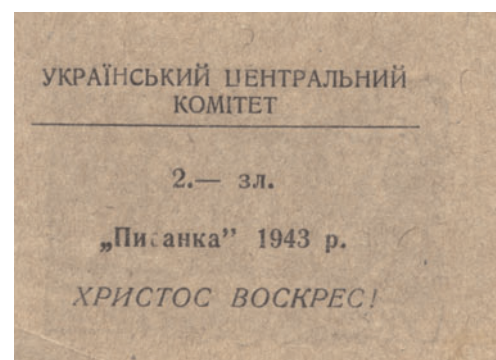
303. Б/р. 1 гривня, 5
гривень. Канада, СКВУ.
Громадський фонд СКВУ

Заклики у "Сурмі" до сплати коштів на "бойовий фонд", "пресовий фонд" та допомогу політв'язням

Грошовий документ УЦК

Окупаційна банкнота з наддруківкою ОУН

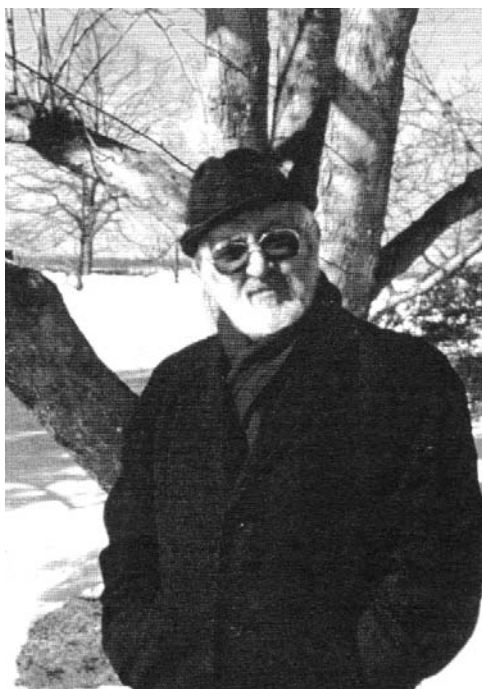

Бовон Заполярного проводу ОУН (реконструкція)

Підпільні митці – автори грошових документів ОУН і УПА

Ніл Хасевич (1905–1952). Автопортрет

Яків Гніздовський (1915–1985)

Петро Обаль (1900–1987) з дружиною

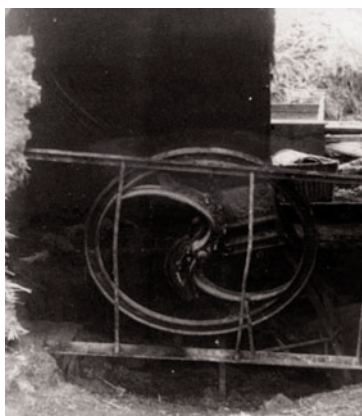

Мирослав Гук – "Косач" (1920–1952),
референт пропаганди Чортківського
окружного проводу ОУН

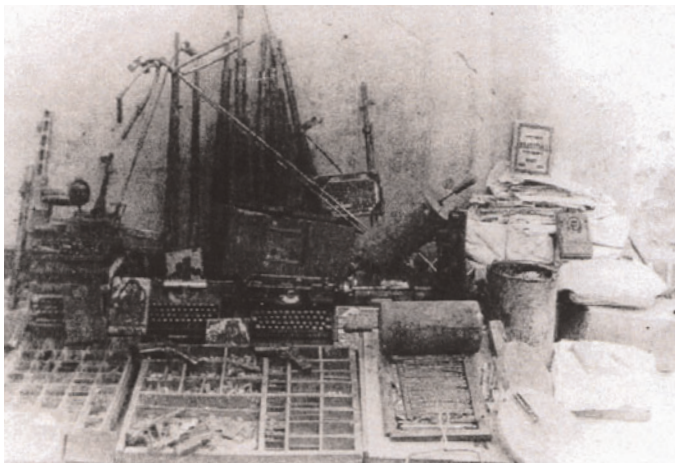

Володимир Гнибіда – "Неплюй" (1923–1952),
керівник технічної ланки ім. Петлюри.

**Викриті органами МДБ–МВС
підпільні друкарні**

Фрагменти підпільної друкарні
ім. Ярослава Старуха-Стяга
(Тернопільщина, травень 1951р.)

Друкарня, вилучена співробітниками КДБ в криївці біля с. Зозулі Золочівського району Львівської області (14.06.1949)

Обладнання друкарні, вилучене в учасників підпільної організації "Борці за волю України" (БЗВУ), Львів, листопад 1948 р.

Саморобний друкарський верстат ("гутенбергівка"), сконструйований В. Гнибідю – "Неплюєм" (Тернопільщина)

Кліше бофонів з фондів ГДА СБУ

Перелік умовних скорочень

АБН	Антибільшовицький Блок Народів
ВО	Військова округа
ЗП УГВР	Закордонне Представництво Української Головної Визвольної Ради
ЗЧ ОУН	Закордонні Частини ОУН
ЗУЗ	Західноукраїнські землі
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
КЕ ОУН	Крайова ексекутива ОУН
КУК	Комітет Українців Канади
ЛВУ	Ліга Визволення України
НВРО	Національно-визвольна революційна організація
ОДВУ	Організація державного відродження України
ООЧСУ	Організація Оборони Чотирьох Свобід України
ОСУЗ	Осередньо-Східні Українські Землі
ОУВБ	Організація Українців в Британії
ПЗУЗ	Північно-Західні українські землі
ПУН	Провід українських націоналістів
СБ ОУН	Служба безпеки ОУН
СКВ	Самооборонний кущовий відділ
СКВУ	Світовий Конгрес Вільних Українців
СМЕРШ	Управління (відділ) контррозвідки «Смерть шпигунам»
СУБ	Союз Українців у Британії
СУЗ	Східноукраїнські землі
ТВ	Тактичний відтинок
УВО	Українська Військова Організація
УККА	Український Конгресовий Комітет Америки
УНО	Українське Національне Об'єднання
УНРА	Українська Національна Революційна Армія
УНС	Український Національний Союз
УНС	Українська Народна самооборона
УЧХ	Український Червоний хрест
УЦК	Український Центральний Комітет
ФУР	Фронт Української Революції

Наукове видання

Бофони: грошові документи ОУН і УПА. / Авт.-упоряд. О.О. Клименко.
За ред. В.М. Даниленка. – К.: Університет банківської справи Національного банку
України, 2008. – 192 с., іл.

Розкрито історію створення та фінансово-господарську роль грошових документів ОУН і УПА – бофонів. Кольоровим друком найбільш повно подано всі відомі боністам в Україні та за кордоном грошові документи та боргові зобов'язання борців за незалежність України. Основу колекції становлять бофони, що мали служити прототипом майбутніх українських грошей. Конфісковані радянськими органами державної безпеки, вони описані й узяті на спеціальний облік у Галузевому державному архіві СБ України.

Для науковців, політиків, широких кіл громадськості, всіх, хто цікавиться історією національно-визвольної боротьби українського народу у XX ст.

Літературний редактор – Оксана Лашко
Комп'ютерна верстка – Олександр Юркін

Підписано до друку 4.09.2008. Формат 70х100/16.
Гарнітура Таймс.
Зам 8-0542. Тираж 1500 прим.
Оригінал-макет підготовлено та віддруковано у ГЕУ НБУ.
03028 м. Київ, просп. Науки, 7.

